

Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához¹

Rényi Ágnes, Sik Domonkos, Takács Erzsébet

renyi.agnes@upcmail.hu, sikdom@gmail.com, zsoki.takacs@gmail.com

Beérkezés: 2013. 06. 10.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 10. 13.

Elfogadás: 2014. 10.16.

ÖSSZEFOGLALÓ: Tanulmányunkban néhány, a késő modernitás tendenciáit elemző nyugat-európai elmélet bemutatására és szintézisére teszünk kísérletet, abból a célból, hogy egy a hazai kutatási gyakorlatot orientáló, heurisztikus fogalmi eszközt hozjunk létre, amely hasznos lehet empirikus kutatások vizsgálati szempontjainak meghatározásában, releváns kutatási kérdések megfogalmazásában, egyúttal segíthet a rendszerváltás utáni időszak kordiagnózisának felvázolásában is. Első lépésben Giddens, Lash, Boltanski, Lahire, Dubet, Kaufmann, de Singly, Martuccelli, Ehrenberg, Memmi, Fassin és de Gaulejac elméleteiről adunk rövid áttekintést. Ezt követően egy közös elméleti keretbe helyezzük az egyes megközelítéseket, ahol egyszerre ragadhatóak meg a cselekvői és intézményi szinten megjelenő emancipatorikus és patológikus lehetőségek.

Kulcsszavak: késő modernitás, individualizáció, autonómia, bizonytalanság, a kapitalizmus új szeleme, hálózat, biohatalom

Bevezetés

A szociológiai gondolkodás kezdete óta kitüntetett figyelemben részesítette a modernitás mibenlétére, lehetőségeire és patológiáira vonatkozó kérdéseket. Ezek tisztázására a kontinentális társadalomelméleti gondolkodás első klasszikusai (pl. Durkheim, Marx, Weber) és a 20. század második felében alkotó szellemi örökösök (pl. Bourdieu, Habermas, Luhmann) különböző kísérleteket tettek. E kísérletek közös kiindulópontja, hogy a modernítésra egy új társadalomtörténeti korszakként tekintenek, amely a tradicionális, rendi alapokon nyugvó társadalmi berendezkedést a racionalitás és funkcionális differenciálódás alapján szerveződővel váltja fel. A modernitás lehetőségei és torzulásai ebből a perspektívából a mechanikust felváltó organikus szolidaritásként, a kapitalizmus dialektikájaként, az instrumentális és kommunikatív racionalitás expanziójaként, vagy az elleplezett egyenlőtlenségek újratermelődéseként érthetőek meg.

Mínthogy e megközelítések adottságnak tekintik a modernitást, így számukra vakfoltban maradnak azok a kérdések, amelyek magát a modernitást firtatják: „voltunk-e valaha modernek?” (Latour), „túl vagyunk-e renden és osztályon?” (Beck), „le-

¹ Tanulmányunk elkészítését az OTKA - K 105076 programja támogatta.

hetségesek-e még nagy narratívák?” (Lyotard), „hihetünk-e még a racionalitás tudományos tudás általi kiteljesedésében?” (Kuhn, Feyerabend). Ezekre a posztmodernitás teoretikusai által megfogalmazott kérdésekre a szociológia sokáig csak részleges és szórványos válaszokat adott. Ez egyfelől érthető, hiszen maga a szociológia a modernitásra való reflexióként jött létre, s mint ilyen, elválaszthatatlan annak várakozási horizontjától. Ugyanakkor, ahogy a hétköznapi élethelyzetek és tapasztalatok a modernitás sajátosságai mellett egyre inkább tükrözték a posztmodernitás jellegzetességeit is, a klasszikus modernista álláspont egyre inkább tarthatatlannak bizonyult. Ez vezetett a „késő modernitás” szociológiai koncepciójának megszületéséhez.

Szemben a posztmodern elméletalkotókkal, a késő modernitás teoretikusai nem adják fel a modernitás koncepcióját, ehelyett úgy tekintenek arra, mint ami új szakaszba lépett. E szakasz sajátosságait a modernitást érő – nem utolsósorban éppen a posztmodern elméletek által feltárt – újszerű kihívások jelölik ki. Az e kihívások iránti kitüntetett figyelem különbözteti meg a klasszikus és a késő modernitás elméletalkotóit.² Tanulmányunkban ez utóbbi teoretikusok munkájával foglalkozunk. Az első szakaszban arra teszünk kísérletet, hogy a kortárs angol és francia szociológia irodalmából válogatva bemutatassunk néhány, a késő modernitásra vonatkozó elemzést.³ Noha ezek a megközelítések a hazai szociológia számára – legalábbis részben – nem ismeretlenek, mégsem váltak eddig az empirikus kutatásokat széles körben meghatározó referenciapontokká. A tanulmány második szakaszában a késő modernitás különböző elemzéseit vetjük össze egymással. A párhuzamok és eltérések feltárásával a késő modernitás elméleteit közös keretbe foglaljuk egy összevont ideáltípus felvázolásának céljából, amely felhasználható lesz a rendszerváltást követő magyarországi társadalmi folyamatok értelmezésében.

A késő modernitás angol és francia elméletei

A késő modernitás problematikájával foglalkozó angol és francia elméleteket négy szempontból értékeltük. Elsőként azt a dinamikát mutatjuk be, ami a modernizáció társadalmi folyamatait az egyes szerzők szerint meghatározza. Ezt követően a késő modernitás társadalmi integrációjának különböző perspektívákból feltárul sajátosságait elemezzük. Utolsó lépésben a késő modernitás újszerű kihívásait és a kezelésükre kínálgó lehetőségeket vesszük számba. Mindezt címszavakban az alábbi, 1. táblázat foglalja össze:⁴

2 A klasszikus és késő modernitás közti kölcsönhatásokról részletesebben lásd: Sik (2014).

3 E fókusz némiképp magyarázatra szorul, különösen annak fényében, hogy a késő modernitás elméleteinek megkerülhetetlen kiindulópontja a német Ulrich Beck „A kockázat-társadalom” (Beck 2003) című munkája. Álláspontunk szerint abból fakadóan, hogy a ’80-as évektől kezdődően a német társadalomelméleti gondolkodást elsősorban Luhmann és Habermas határozták meg, a reflexív modernitás kibontakozása számára kisebb tér nyílt, szemben az angol és francia szociológiával. A késő modernitás szempontjából releváns elméletek kiválasztása emellett óhatatlanul tartalmaz önkényes mozzanatot is. Ugyanakkor a kiválasztás mégsem esetleges abban az értelemben, hogy igyekeztünk a késő modernitás jelenségeinek legtaggabb panorámáját feltáró, leginkább naprakész elemzéseket figyelembe venni, egyúttal ügyelve az esetleges redundanciák elkerülésére is.

4 Minden összefoglaló táblázat szükségszerűen leegyszerűsítő. Esetünkben különösen fenyeget az a veszély, hogy sokféle problémahorizontú, különböző hagyományba illeszkedő megközelítéseket állítunk párhuzamba egymással (azokat az aspektusokat, amelyek nem jelennek meg expliciten egy-egy szerző munkásságában, de meglátásunk szerint többé-kevésbé kikövetkeztethetőek ezekből, dőlt betűvel szedtük). Mindezek ellenére mégis úgy véltük, hogy megkönnyítheti az elméletek befogadását egy a párhuzamokat és különbségeket összefoglaló táblázat.

1. táblázat: A késő modernitás elméleteinek főbb állításai

	A modernizáció logikája	A késő modernitás sajátosságai	A késő modernitás patológiái	Emancipatorikus tendenciák
Giddens	cselekvői és intézményi reflexióban formálódó strukturáció	poszttradicionális rend, reflexív intézmények és cselekvők, tiszta kapcsolatok	egzisztenciális szorongás, identitásválság, intézményi kockázatok	életpolitika, generatív politika, terápia
Lash	esztétikai reflexivitás és instrumentális racionalizálódás dialektikája	posztmodern térszerkezet, allegorikus-individualizált cselekvésracionalitás, kategóriák dekonstrukciója technikai és információs hálózatok kiépülése	hálózatokból való kizárás, narratív értelemképződés felszámolása, reflexív egyenlőtlenségek	esztétikai reflexivitás expanziója, információkritika, instrumentális racionalitás által szervezett tér és integráció visszabontása
Boltanski-Chiapello	a kapitalizmus és a kritika dialektikus kölcsönhatásai	az egyének fokozódó társadalmi-gazdasági hanyatlása, a kapitalizmus expanziója, bürokratikus-hierarchikus szervezetek lebomlása, globális hálózati kapitalizmus kialakulása (kisebb egységek horizontális hálózattá szerveződött vállalatok), közvetítő szerepek előtérbe kerülése, projektmanagement	hálózaton belüli egyenlőtlenségek, munkavállalók fokozott terhelése, manipulálása, bizonytalanság, hosszú távú egyéni projektek és az identitás aláásása, a hálózatokból való kizárás	a projektrend normatív szabályozása, intézményes próbák, szabályok „tisztítása”, szigorítása, a folyamatok átláthatóbbá tétele
Lahire	sokrétű szocializáció – függetlenség érzése	koherens, egységes én helyett sokrétű szocializáció, felbontott identitás	magányérzet, frusztráció (nem manifesztálható és ellentmondásos diszpozíciók)	pszichológia
Dubet	a cselekvési logikák növekvő szeparációja, autonómia növekedése	a társadalom egységes képének felbomlása, feszültség a szocializáció és az egyén fokozódó autonómiaja között, az intézményes program hanyatlása, kísérletezések	szerepzavar, szerepkiüresedés, intézményi bizalom megrendülése, az uralom új formái	intézmények újraépitése
Kaufmann	inkorporált sémák konfliktusai – reflexivitás – szabadság	személyes autonómia növekedése	sémák közti feszültségek kezeletlensége, identitásépítés nehézsége	inkorporált, tudattalan beidegződések, sémák feltárása, reflexivitás
de Singly	autonómia növekedése	kapcsolati család, autoritások csökkenő jelentősége, intézményi beavatkozás növekedése	szerepzavar, identitásproblémák, énfelépítés és a tartós kapcsolatok közötti feszültségek, a családi élet törékenysége	
Martuccelli	szingularizáció	perszonalizálódás, szingularitás a társadalom függvényében	normák, értékek eltűnése, a szingularitás kifordulása (narcizmus, exhibicionizmus) az egyenlőtlenség, igazság iránti közömbösség, szolidaritás eltűnése felelősség tétel, szorongás	extrospekció, szolidaritás érzésének kialakítása, közös próbatételek hozzáférhetősége mindenki számára

	A modernizáció logikája	A késő modernitás sajátosságai	A késő modernitás patológiái	Emancipatorikus tendenciák
Ehrenberg	az autonómia normája	a közélet privatizációja, a magánélet publicizációja, a társadalom pszichologizálódása	az egyén fragilizációja, mentális patológiák, depresszió	pszichoterápia, gyógyászati eszközök
Memmi	felügyelet	delegált biopolitika, diszkurzív felügyelet	véletlenszerű szabályozás, <i>intézmények kísérlete az egyének alakítására</i> , professzionális voluntarizmus, egyre autoriterebb egészségpolitika	delegált biopolitika következtében döntési autonómia, <i>hatalmi technikák felismerése</i>
Fassin	(felügyelet) <i>igazságosság és a könyörület logikája</i>	biolegitimitás, morális ökonómia, szingularizáció	a szenvedés banalizációja	<i>társadalmi mozgalmak, civil szervezetek</i>
de Gaulejac	belső és külső mezőharcok	meződifferenciálódás	osztályneurózis	klínikai szociológia

Giddens: strukturáció a késő modernitásban

Giddens modernizációra vonatkozó gondolatmenete társadalomelméleti vizsgálódásaiba ágyazódik be. Álláspontja szerint a társadalmi változás a strukturáció folyamata felől érthető meg, a cselekvők és intézmények kölcsönhatásaként. Előbbit mindenekelőtt az ontológiai biztonság iránti vágy tudatalatti motivációja hajtja, vagyis a törekvés arra, hogy a cselekvő otthonosan érezze magát a világban. Ehhez rutinokat alakít ki, amelyek lehetővé teszik stabil cselekvésmintázatok megjelenését, és megteremtik a kiszámítható elvárások terét, vagyis a szerepek kialakulását. A rutinok kialakítására való törekvést ugyanakkor kiegészíti a reflexivitás, önmagunk és környezetünk szüntelen monitorozásának képessége, és ezzel összefüggésben a folyamatos változtatásra tett kísérlet. E két ellentétes motiváció által meghatározott hétköznapi cselekvések nem szándékolt következményeként jönnek létre a tértől és időtől eloldott, lokalitásokon átívelő társadalmi intézmények. Ezek általános jellegét a rutinokban való lehorgonyzásuk biztosítja, rugalmasságukat pedig a cselekvők reflexivitása. A modernizáció alapvető dinamikája Giddens szerint nem írható le sem a racionalizáció, sem az evolúció unilineáris modelljével. Egyfelől a cselekvők és intézmények interakciói korántsem implikálják szükségszerűen az egyre észszerűbb társadalmassulási formák megjelenését: sokkal inkább a tradíciók és rutinok folyamatos csiszolásának logikája szerint változnak. Másfelől ez a változás nem redukálható a környezethez való pusztá alkalmazkodásra: az állandó igények kielégítésének adaptív javulása helyett érdemesebb a folyamatosan változó igények és lehetőségek interakciók keretében történő egymáshoz igazodásáról beszélni (Giddens 1984; Sik 2013a).

A strukturáció folyamatában formálódó késő modernitás sajátosságai a cselekvők és az intézmények szintjén ragadhatók meg. A késő modernitást mindenekelőtt poszttradicionális jellege különbözteti meg a korábbi periódusoktól. Igaz ugyan, hogy a klasszikus modernitás felszámolta a rendi társadalmak tekintélyi viszonyait

és az azokhoz kapcsolódó viláértelmezést, ám ez korántsem jelentette, hogy magát a tradíciót szüntette volna meg. Azáltal, hogy a szakértői tudást – legyen az akár gazdasági, akár jogi, akár tudományos vagy „biopolitikai” – tette meg a társadalmi hierarchiák szervezőelvévé, létrehozott egy új, a ráció tekintélyén alapuló tradíciót. A késő modernitásban az ebbe vetett bizalom rendült meg. Ahogy azt a legvilágosabban az olyan ügyek, mint az atomenergia vagy a fenntartható fejlődés problémái megmutatták, a saját partikuláris szempontjaik szerint racionális szaktudásokról kiderült, hogy más, általános szempontok szerint irracionálisak. A működésük alapjául szolgáló szakértői tudás státuszának megingása elsősorban az intézményeket alakította át. Míg korábban a szakértői tudás nem szorult igazolásra, addig a késő modernitásban azt a laikusok számára is hozzáférhetővé kell tenni. Ebben az értelemben beszélhetünk a szakértelem által legitimált, általános elvek szerint, rendszereszerűen működő intézményeket felváltó, a cselekvőkkel interakcióra lépő, flexibilis, reflexív intézményekről. Csakis ezek képesek a szakértői tudással szembeni bizalmi deficit kezelésére (Giddens 1990; Sik 2013b).

A tradíció mint tradíció felszámolása ugyanakkor nem csupán az intézmények működésére hat ki. Emellett a cselekvés minden szintjén változásokat indít be. A poszttradicionális korban az ontológiai biztonság fenntartása korábban nem látott nehézségekbe ütközik. Ahogy az intézmények működését meghatározó rendi tradíció után a ráció tradíciója is felszámolódik, úgy megszűnnek azok a magától értetődő keretek, melyekre a rutinok és szerepek felfűzhetők lennének. Ezzel párhuzamosan az identitás is kérdésessé válik: míg korábban a rendi hierarchiában, majd a különböző szakértői intézményekben betöltött pozíció meghatározta az egyén önmagáról alkotott képét, vagyis a lehetséges vágyak és feladatok körét, addig a késő modernitásban támpontok nélkül marad az egyén. E tendenciák következtében ugyanakkor a cselekvők reflexivitása megnő. Egyfelől ez válik az intézményekkel való viszony alapjává, amennyiben lehetővé teszi a különböző szakértői tudások értékelését. Ebben az értelemben pedig az ontológiai biztonság megteremtésének záloga is: segítségével kiválaszthatók azok a referenciapontok, melyek a rutinokat keretezhetik. Másfelől a reflexivitás tekinthető az identitáskonstrukció alapjának is. Ahogy az életcélok és stratégiák felépítése az egyén feladatává válik, úgy tesz kitüntetett jelentőségre szert a lehetőségek és a megvalósítási alternatívák felmérésének képessége. A késő modernitásban az identitáskonstrukció hétköznapi munkája a fogyasztás és a szabadidő pillanataihoz köthető, amikor lehetőség nyílik a saját vágyak és értékek kifejezésére és megélésére. Emellett kitüntetett szerepet töltenek be az intim kapcsolatok, melyekben lehetőség nyílik arra, hogy egyediségében mutatkozzon meg az egyén. Az intim kapcsolatokra úgy tekint Giddens, mint a demokrácia gyakorlóterepeire: azáltal, hogy kiszabadultak a tradíció szabta keretek közül, a hétköznapi szintjén szembesítették a cselekvőket azzal a kérdéssel, hogy a közös normák milyen új formáját választják (Giddens 1991, 1992; Sik 2013c).

A késő modernitás integrációs sajátosságai egyaránt kijelölik a patológiák és az

emancipatorikus potenciálok főbb vonatkoztatási pontjait. Az intézmények szintjén a megnövekedett kockázatok olyan formáira utalhatunk, mint a világgazdasági válságok, a totalitarizmus új formáinak megjelenése, a nukleáris konfliktusok vagy az ökológiai katasztrófák. E különböző válságokban közös, hogy potenciálisan irreverzibilis – és ennyiben potenciálisan végzetes – következményekkel bírnak. Így egyrészt értelmezhetetlenek a racionális döntések logikája szerint, másrészt szétfeosztják a nyilvánosságban folytatott racionális vita által kontrollált politikai döntéshozatal kereteit. A cselekvők szintjén a késő modernitásban a megnövekedett egzisztenciális szorongást kell hangsúlyozni. Ennek következményei között egyaránt megtalálhatóak a pszichopatológiák, az intimitás új típusú nehézségei és a társadalmi regresszióként értelmezhető fundamentalizmusok (Giddens 1990, 1991, 1992).

Az emancipatorikus potenciálok részben e kihívások kezeléseként, részben a klasszikus modernításban gyökerező problémák újszerű megoldásaként értelmezhetők. A reflexív intézményi környezet mindenekelőtt a képviselői demokrácia politikai terében új normatív szempontokat tesz megjeleníthetővé: az ontológiai biztonság és az identitás kérdéseit. Az „életpolitika” célkitűzése az e szinteken jelentkező kihívások feltárása, vagyis az intézményekkel szembeni bizalmi válság és az identitáskonstrukció nehézségeinek kezelése. Másfelől a reflexív intézmények új társadalompolitikai hozzáállást implikálnak: a rendszerszintű megoldások helyett az egyes cselekvőkkel való interakción alapuló policyk alkalmazását ösztönzik. Az ilyen értelemben vett „generatív politika” az általános, és ennek megfelelően merev intézkedések helyett egyénre szabott, rugalmas megoldások keresését teszi lehetővé. Az expliciten politikai természetű emancipáció mellett megemlíthető végül a cselekvők reflexív potenciálját erősítő szakértői tudások expanziója. Ez egyaránt magába foglalja a saját élethelyzet jobb megértését lehetővé tevő kritikai szociológiai tudást vagy az ontológiai biztonsággal, intimitással összefüggő problémákat kezelni hivatott terápiás ismereteket. Mindezek segítségével az egyéni élet újszerű és régebbi kihívásai egyaránt jobb eséllyel kezelhetők.

Lash: esztétikai reflexivitás és technika

Giddensszel szemben Lash modernítésra vonatkozó gondolatai nincsenek társadalomelméletileg megalapozva. Pályája különböző szakaszain Lash a modernitás eltérő aspektusait állította érdeklődése fókuszába, kordiagnózisa e fragmentumokból rekonstruálható. A klasszikus és késő modernitás cezúráját – szerzőtársával, John Urryval közösen írt könyveiben – a szervezett (*organized*) kapitalizmusból a „szervezetlenített” (*disorganized*) kapitalizmusba vezető átmenetként értelmezi, vagyis az ipari osztálytársadalomban kialakult intézményi struktúrák lebomlásaként. Gazdasági szinten e folyamat egyaránt magába foglalja a nemzeti tőkekoncentrációt felváltó globális gazdaság kiépülését, a menedzseri és tulajdonosi szerepek különválását, az ipari szektorral szemben a szolgáltató szektor súlyának meg-

növekedését, a kollektív szakszervezeti érdekvégyesítés kereteinek beszűkülését, a jóléti állam tőkés- és munkásérdekek közti közvetítő szerepének megrendülését és az ipari városok válságát. Kulturális szinten pedig a technikai-instrumentális racionalitást felváltó posztmateriális értékrend megerősödése és a posztmodern világértelmezés tömegkultúrába való betörése jellemzi (Lash és Urry 1987). Lash és Urry szerint ez az átrendeződés abban az értelemben jelzi a modernitás egy új szakaszának nyitányát, hogy a klasszikus modernitást jellemző gazdasági meghatározottság helyett a kulturális szempontok súlyának megnövekedésével jár. Ez ugyanakkor korántsem jelenti azt, hogy az egyenlőtlenség és az osztályellentétek csökkennének. Sokkal inkább arról van szó, hogy a nyers tőkeviszonyok helyett más tényezők válnak az egyenlőtlenségek szervezőelvévé, melyeket a strukturális hierarchiák helyett alternatív társadalomszerveződési formák közvetítenek (Lash és Urry 1994).

Ezen új tényezők és társadalomszerveződési formák kidolgozására törekszik Lash későbbi munkáiban. A klasszikus modernitás alapja az instrumentális racionalitás és az attól elválaszthatatlan osztályozások logikája, ami megjelenik mind a csoportok térbeli strukturálásában, mind pedig a tudás kategorizálásában. A késő modernitás éppen ezért fundamentális szinten az instrumentális racionalitás alternatívájának felmutatásával jellemezhető. Ezt a szerepet az esztétikai reflexivitás tölti be, aminek történetét Lash egy a modernizációt kezdetek óta bűvópatakként kísérő, hol felbukkanó, hol háttérbe szoruló folyamatként írja le. A tér megszerzését, a társadalmi cselekvések koordinációját és a világ értelmzését a klasszikus modernitás kizárólag a hatékonyság szempontjain alapuló, és ezáltal eltárgyasító sémák szerint valósítja meg. Az eldologiasítás ugyanakkor soha nem marad válasz nélkül: a klasszikus modernitás történetét ebben az értelemben kíséri végig a szubjektivitás szempontjait az instrumentális racionalitással szemben érvényesíteni hivatott esztétikai reflexivitás térnyerése.

Az esztétikai reflexivitás mindenekelőtt a posztmodern városépítészetben jelenik meg, amelynek központi metaforája a labirintus. A posztmodern várostervezés azokat az uniformizáló térszerkezeteket próbálja visszabontani, melyek hatékony és átlátható keretet jelölnek ugyan ki a cselekvésnek, ám azon az áron, hogy a cselekvőt pusztá funkciójára redukálják. A labirintus – az általános, kiszámítható elvek helyett – az egyedivel, az idegennel való folyamatos interakcióra, más szóval autonóm felfedezésre kényszerít. A térszerkezet alakítása mellett az esztétikai reflexivitás a társadalmi integráció individualizált formáiban is megjelenik, egyfajta allegórián alapuló, az autonómiára és az identitásra fókuszáló cselekvésracionális formájában. A pénz médiuma által koordinált társadalmi cselekvések a világ uralására törekcszenek, amihez arra van szükségük, hogy a dolgok „lényegéig” hatoljanak, vagyis célracionálisak legyenek. Ezzel szemben az allegorikus nem kíván semmit uralni, következésképpen nem kíván semminek a mélyére hatolni. Az allegória pusztán egy szabad asszociáció a világról, annak szükségképpen esetleges leképzése. Épp azáltal ugyanakkor, hogy az allegorikus nem mozog kötött pályán, egyúttal maga is uralha-

tatlanná válik: a normákhoz és szerepekhez hozzávetőlegesen igazodik, azok nem determinálják cselekvéseit. A kontroll kisebb igényéből fakadó kisebb kényszer hozza létre a társadalmi integráció individualizált formáját, melyben a társadalmihoz való alkalmazkodást az autonóm cselekvés váltja fel.

Végül az esztétikai reflexivitás jelenik meg a valóság értelmezésének folyamatában is, a társadalmi kategóriák dekonstrukciójának formájában. A világ társadalmi osztályozását a társas cselekvések koordinációjának szükséglete motiválja. E folyamatok eredményeként kiszámítható, és éppen ezért zárt értelemegységek jönnek létre. A valóság interpretációjának társadalmi keretei ilyenformán óhatatlanul beszűkítik az értelemtulajdonítás terét. Nem tudják megragadni azokat a sajátosságokat, amelyek a létezőket egyediségükben jellemzik, ellehetetlenítik az individuálisra történő reflexiót, vagyis a rendkívüli megragadását. Az értelemképződés folyamatos nyitottságra törekvő formája az általánost kifejező „tulajdonságok” helyett az egyediségre utaló „nyom”-ból indul ki. A nyom sohasem tárja fel a létező univerzális esszenciáját, csupán utal annak sajátosságaira. A nyom olvasása ebben az értelemben soha nem definitív folyamat, sokkal inkább annak a beismerése, hogy csupán egy esetleges, az ideiglenes tudást tükröző leírást adhatunk a dolgokról. A definiálás igényének feladása révén ismét megnyílik a tér a dolgok felé fordulásnak, vagyis annak, hogy maguk a létezők jussanak szóhoz, ne pusztán az univerzális kategóriákra redukált formáik. Az esztétikai reflexivitás egyfelől radikalizálja a modernitás projektumát: nem csupán a racionalitás mércéi szerint, de azon túllépve is kinyitja a világ értelmezését. Másfelől a modernitás határáig is elvezet: egy olyan archaikus értelemtulajdonításhoz, amit a mediatizáltság helyett a közvetlenség, a technével szemben a praxis dominál (Lash 1999).

Az esztétikai reflexivitás késő modernitásbeli expanziója alapjaiban szervezi át a társadalmi integrációt abban az értelemben, hogy a társadalmasulás új formáinak nyit teret. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ezen új formák egyúttal hegemónná is váltak volna. A klasszikus modernitás alapjául szolgáló instrumentális racionalitás által szervezett cselekvési terek maguk is adaptálódnak, a hatékonyság elvei szerint integrált társulások új formáit hozva létre. E változások alapvető szintjét a tárgyak cselekvéskoordinációban betöltött szerepének megváltozása jelöli ki. A késő modernításban ezek maguk is kvázicselekvővé válnak. Ahogy a cselekvésekben egyre nagyobb szerep jut a technikának, ami egyre apróbb részletekbe menően meghatározza a lehetséges cselekvések körét, a tárgyak megszűnnek passzív eszközök lenni, ehelyett maguk is a cselekvés konstitutív elemeivé válnak. A tárgyak szerepének megnövekedése felszámolja szubjektum és objektum hagyományos megkülönböztetését, és helyére a dolgok és személyek hibrid „cselekvőhálózatait” állítja.⁵ Ez a késő modernitásbeli átalakulás alapjaiban változtatja meg a szubjektivitás és interszubjektivitás kereteit. Maga a tapasztalás egyre inkább technikailag közvetí-

5 Az actor-network elméletet Bruno Latour, Michel Callon és munkatársaik dolgozták ki a 80-as évek elején. Ezzel az irányzattal itt nincs módunkban érdemben foglalkozni.

tetté válik, aminek következtében az élményeket a szubjektív vagy interszjektív értelemkonstrukciót megelőzően előértelmezi a médium szerepét betöltő technika. Hasonlóképpen az emlékezés szerkezete is átalakul: ahogy a jelenről pillanatfelvételek alkothatók, amelyek a későbbiekben bármikor előhívhatók objektív valójukban, úgy szűkül be a szubjektum szerepe a múlt megkonstruálásában. A tapasztalat és az emlékezés mediatisálódásának következtében a szubjektum önmagához való viszonya elválaszthatatlanná válik a gépi tekintettől és az abban megjelenő instrumentális racionalitástól (Lash 1999).

Az interszjektivitás kereteinek megváltozását a kommunikáció klasszikus modernitásban elkezdődött mediatisálódása fejezi ki. A klasszikus tömegkommunikációs eszközök nivelláló hatása a történetektől a hír irányába való elmozdulással szemléltethető. A történeteket az egyediség aurája lengi be, amennyiben van szerzőjük és közönségük, és e kettő interakciójában születik a jelentés. A hír ezzel szemben dekontextualizált információfoslány: nincs sem szerzője, sem közönsége, így az interakció lehetőségét sem rejti magában. Ennek hiányában pedig pusztán egy elfogyasztható, eldobható objektívált értelemmorzsa marad, ami csupán felszínes reakciót vált ki befogadójából, anélkül, hogy akár az azonosulás, akár a cáfolat lehetőségét magában hordozná. A szubjektív és interszjektív konstitúciójának kereteit megváltoztató technika történetének legújabb fejezetét az információs társadalom nyitotta meg. Ahogy a folyamatosan áramló információ hálózatai totálissá válnak, a fenti tendenciák egyaránt fokozódnak. A társadalmi integráció alapjává immáron nem a közös valóság válik, hanem a közös információs hálózathoz való csatlakozás, ami valós időben közvetíti ugyanazokat az ingereket a rákapcsolódóknak. Az információ az értelem illúziója: az efemer értelemzilánkok szüntelen áramlásában ugyanis épp arra a – szubjektív vagy interszjektív – konstrukciós folyamatra nincs mód, ami a narratív értelemképződés alapja. Ezzel bizonyos értelemben a klasszikus modernitás eldologiasító tendenciái kiteljesednek: ahogy az információ logikája kiszorítja a narratív értelemképződés logikáját, megteremtődik a lehetőség a – valóság, önmaga és mások értelmezésében a narratív struktúrákra utalt – szubjektum teljes eldologiasítására. Ebben az értelemben az instrumentális racionalitás új formáinak megjelenése az esztétikai reflexivitás iránti igényt is megnöveli, potenciálisan hozzájárulva új formáinak kialakulásához (Lash 2002; Sik 2013d).

Mintthogy a modernitás története az eldologiasító instrumentális racionalizáció és az azt ellensúlyozó esztétikai reflexivitás küzdelmeként írható le, így nem meglepő, hogy a késő modernitás is egyaránt magában rejt patológikus és emancipatorikus potenciált. A klasszikus modernitástól örökölt problémák – az egyenlőtlenségek és az eldologiasítás – új formában jelennek meg. Az egyenlőtlenségek immár nem csupán a tőkeviszonyokra, de egyúttal a reflexív potenciálra, illetve a technikai és információs hálózatokban való részvétellel is kiterjednek. Előbbi értelemben beszél Lash „reflexív felhalmozásról”, vagyis azon képesség kialakításáról, melynek segítségével

vel a szervezetlenített kapitalizmusban az egyén érvényesülni képes. Ez egyrészt magában foglalja az információs hálózatokhoz való megfelelő viszonyulást: vagyis a feldolgozás képességét, ami ugyanakkor nem jár a szubjektivitás feloldódásával. Másrészt magában foglalja az esztétikai reflexivitás képességét: ami lehetővé teszi, hogy a leépülő szervezetek világában, a társadalmi kategóriák kínálta fogódzók nélkül is boldoguljon az egyén. Az egyenlőtlenségek másik dimenziója a technikai és információs hálózatokon belüli pozícióra utal. Attól függően, hogy mennyire sűrű, megkülönböztetünk halott és élő hálózatokat. Minthogy a késő modernitásban a kommunikáció egyre nagyobb szelete folyik az információs hálózatokban, ezért az ezekből való kimaradás óhatatlanul komparatív hátránynak minősül, amennyiben kevésbé hatékony gazdasági-politikai cselekvést tesz lehetővé. Attól függően, hogy mennyire kontrollált, vad és megszelídített hálózatokról beszélhetünk. Ez a különbség jelöli ki az egyén hálózaton belüli cselekvési potenciálját: a vad hálózatokban nagyobb az esély az információ kezdőpontjává válni, míg a kontrollált hálózatokban a cselekvő szerepe az információ passzív fogyasztására korlátozódik.

Az eldologiasítás veszélye a tárgyak és információk hálózataiban minden korábbinál reálisabbá válik. A technika az észlelés, az emlékezés és a kommunikáció folyamataiba való bevonódás révén a szubjektivitás és interszubjektivitás elemi szintjeire behatolva az autonómia terét jelentősen korlátozza. Az információs hálózatok pedig a narratív értelemképződést az információ valós idejű áramlására cserélve felvillantják a lehetőségét egy szubjektivitás és interszubjektivitás utáni „emberi állapotnak”. Ebben elmosódnak az én, a másik és az információ közti határok, ahogy a tudat és a közös valóság feloldódik a szüntelenül becsatlakoztatott információs hálózatokban.

Természetesen e patológiák mellett az emancipáció új formáiról sem szabad megfeledkezni. Ahogy a klasszikus modernségben, úgy a késeiben is lehetőséget teremt az esztétikai reflexivitás az instrumentális racionalitás túlbujánzásának határok közé szorítására. A technikai térszerkezetek és cselekvőhálózatok, valamint az információs hálózatok esetében egyaránt lehetőség nyílik a „kószáló”, az „allegorikus” vagy a „játékos” cselekvésracionális szerint eljárni és ezáltal felülírni eldologiasító tendenciájukat. E stratégiák azáltal vonják ki magukat az instrumentális racionalitás eltárgyasító hatása alól, hogy a hozzá való igazodás révén történő fenntartás helyett pusztulni hagyják annak struktúráit. Ebben az értelemben kerül az esztétikai reflexió által motivált technika- és információkritika érdeklődésének középpontjába a „rom”, a „hulladék” vagy az „álhír”, vagyis a klasszikus modernitás bomlástermékei. Az instrumentális racionalitás produktumai helyett a diszfunkcionális melléktermékekre való fókuszálás révén a technikai és információs hálózatok saját keretei között tárulnak fel a hatékonyság relatív mi voltát leleplező paradox aspektusok. Ezek tapasztalati térbe való beemelése, vagyis az általuk keretezett valóság belakása kínál lehetőséget a totalizáló tendenciák keretek közé szorítására, vagyis a szubjektum és az interszubjektivitás technikai és információs hálózaton belüli emancipációjára.

Boltanski – Chiapello: A kapitalizmus új szelleme

Luc Boltanski életművéből a késő modernitás szempontjából az Eve Chiapellóval közösen írt *A kapitalizmus új szelleme* (Boltanski és Chiapello 1999) című könyv a legrelevánsabb olvasmány, bár perspektíváját és terminológiáját tekintve jelentősen eltér a többi itt tárgyalt elmélettől. Boltanskiék nem beszélnek modernitásról, illetve késő modernitásról, a 19. századi terminológiához ragaszkodva a kapitalizmusnak nevezett képződmény történetére koncentrálnak, munkájuk elsősorban a franciaországi kapitalizmus, azon belül is a vállalati viszonyok vizsgálatára korlátozódik. Hangsúlyozottan a gazdasági folyamatokból, a kapitalizmus fejlődési dinamikájából indulnak ki, bár elemzéseikben fontos helye van társadalom- és mentalitástörténeti szempontoknak is. A történeti leírásokban gazdag könyv ugyanakkor a kapitalizmus morális kritikájának hagyományába illeszkedik, a szerzők tárgyukat normatív alapon közelítik meg, a kapitalizmus kritikájának megújítására törekednek (Boltanski és Chiapello 1999: 30.) Mindezen sajátosságai ellenére Boltanskiék láttelepe a hálózati kapitalizmus társadalmi-gazdasági-ideológiai viszonyairól több ponton érintkezni látszik a késő modernitás korábban bemutatott megközelítéseivel.

Giddensnél láthattuk, hogy modernitáselmélete szervesen épül rá az egyének és az intézmények kölcsönhatásain alapuló strukturáció társadalomelméletére. *A kapitalizmus új szelleme* ugyan sok tekintetben épít Boltanski és Thévenot korábbi igazoláselméleti munkájára (Boltanski és Thévenot 1991), de alapvetően mégis ellentmond a szerző korábbi társadalomelméleti álláspontjának, és egyfajta visszatérést jelent a bourdieu-i „kritikai szociológia” hagyományához.⁶

Ahogy azt már korábban láttuk, a késő modernitás elméleteiben központi jelentőségre tett szert a reflexivitás kérdése, ezért talán nem árt röviden kitérni a Boltanski és társai által korábban kidolgozott pragmatikai cselekvésemélet és a kapitalizmuskönyv kordiagnosztikai leírásának ellentmondásos viszonyára. A reflexivitás témája a késő kapitalizmus Boltanski és Chiapello által leírt világában is felbukkan, de máshogyan jelenik meg, mint a pragmatikai szociológia cselekvéseméletében. Míg ez utóbbiban a reflexivitás az egyéni cselekvők kritikai képességeként tematizálódott, *A kapitalizmus új szelleme* a társadalmi és művészi kritikát kollektív áramlatokként értelmezi, amelyekre a kapitalizmus intézményes válaszokat ad és ezáltal önmagát megújítja. A kapitalizmus intézményi változásait tehát Boltanskiék nem szorosan az egyéni cselekvők és az intézmények közötti interakciókból, hanem inkább kollektív cselekvők – szakszervezetek, politikai mozgalmak, művészeti irányzatok stb. – és intézmények közötti harcokból, átvételekből, kölcsönhatásokból eredztetik. Az egyéni cselekvők autonómiáját pedig nem valóságos emancipatorikus potenciál-

6 Miközben a 80-as évektől kezdve Boltanski és más pragmatikai szociológusok radikálisan bírálták az általuk mereven determinisztikusnak minősített bourdieu-i társadalomelméletet, a cselekvőket kívülről és felülről ábrázoló kritikai szociológia mindenhatóság-tudatát, a késő modernitás társadalmi viszonyainak leírásában Boltanski bevallottan visszatér ehhez a sokat kárhóztatott, „külsődleges” kritikai diszpozícióhoz. Ezt a fordulatot azzal magyarázza, hogy a nyolcvanas évektől kezdve általában válságba került a kritika, a cselekvők egyre kevésbé és csak korlátozottan használják kritikai képességüket, ezért kényszerül a szociológia ismét a külsődleges kritika pozíciójába.

ként, hanem inkább a kapitalizmus iránti elköteleződést szolgáló illúzióként ábrázolja a könyv.

A Boltanski nevével is fémjelzett, a nyolcvanas évek végén kibontakozó pragmatikai szociológia egykor nagyon is komolyan vette az egyéni cselekvőket, mindenekelőtt azok reflexív képességeit.⁷ Az irányzat frontális támadást intézett a habitus bourdieu-i koncepciója ellen, amely – értelmezésük szerint – a cselekvőt egy társadalmi környezete által beprogramozott, előzetesen kondicionált, önállótlan lényként fogta fel. A pragmatikai szociológia ezzel szemben a cselekvők kritikai kompetenciáira figyel, amelyeket azok válságos helyzetekben mozgósítanak.⁸ Ezekben a bizonytalan helyzetekben a résztvevők kognitív általánosítási igénnyel lépnek fel, olyan értékelési általánosításokat fogalmazznak meg, amelyek az egész közösségre érvényesek, és amelyek alapján helyreállítható egy közös normatív rend. Ilyenkor a cselekvők reflexíven viszonyulnak a szituációhoz. A pragmatikai szociológia tehát komolyan vette az aktorok kritikai képességeit, és abban a tekintetben is bírálta a bourdieu-i szociológiát, amennyiben az túl nagy aszimmetriát teremt a tudós tisztánlátása és a hétköznapi cselekvő hamis tudata, illúziója között. Ez a cselekvők kritikai szuverenitását hangsúlyozó társadalomelmélet tehát kiválóan illeszkedne egy az individualizáció és az autonómia aspektusait hangsúlyozó későmodernitás-elmülethez, illetve kordiagnózishoz. Furcsa módon azonban éppen a kortárs kapitalizmus szellemének elemzésekor illan el Boltanski pragmatikus cselekvésfelfogása és vele együtt a cselekvők kritikai autonómiájába vetett hite is.

Ahogy már korábban említettük, *A kapitalizmus új szelleme* nem általános modernitáselméleti igénnyel íródott – középpontjában a kapitalista rendszer legitimációs kérdései állnak. Boltanski és Chiapello a kapitalizmus történetét három fő szakaszra bontják: a hosszú századforduló családi kapitalizmusának, az 1930 és 1960 közt kifejlődő nagyvállalati kapitalizmusának és a globalizáció kora hálózati kapitalizmusának korszakaira. E korszakokat a kapitalizmus más és más „szellemei” jellemzik, amelyek az autonómia, a biztonságérzet és a közjó különböző kombinációit valósították meg. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a kapitalizmus szellemének weberi fogalmát Boltanski és Chiapello – Albert O. Hirschman (1998) alapján – újraértelmezik. Eszerint nem az egyéni motivációk szintjén kell keresnünk a kapitalizmus igazolását, hanem a közjóra vonatkozó politikai grammatika szintjén. Hirschman szerint a felvilágosodás a közjó terminusaiban felértékelte a lukratív tevékenységet, kimutatta annak társadalompolitikai előnyeit, amennyiben a kapzsiságot, a birtokvágyat a többi szenvedélyel szemben ártalmatlan, sőt hasznos – mert a többit korlátozó

7 Lásd Boltanski és Thévenot (2008); Boltanski (2008a) és Boltanski (2008b).

8 A pragmatikai szociológusok érdeklődése ugyanis nem a normális, rutinszerűen működő hétköznapi gyakorlatokra irányul, amikor a társas világ alkotórészei tökéletesen illeszkednek egymáshoz, hanem a konfliktus, a válság, a bizonytalanság kivételes helyzetei foglalkoztatják őket, amikor a résztvevők nem képesek többé együttműködni, amikor „valami elromlott”, és a cselekvők felismerik, hogy valamin változtatni kell. A pragmatikai szociológia logikája szerint csak ezekben a nem teljesen determinált helyzetekben beszélhetünk igazi cselekvésről. Bizonyos értelemben tehát megkockáztathatjuk, hogy nincs antagonisztikus ellentmondás Boltanskiék és Bourdieu között, hanem egyszerűen másról beszélnek: Bourdieu a rendről, Boltanskiék a közös normatív rend válságáról, lényegében az anómiáról, noha a szót nem használják.

– szenvedélynek tüntette fel (Boltanski és Chiapello 1999: 44). Boltanskiék nem foglalkoznak érdemben Weber koncepciójával (Weber 1982), onnan inkább csak inspirációt merítenek. Weberrel vitatkozva azt állítják, hogy nemcsak a kifejlődő, hanem a győztes kapitalizmusnak is szüksége van morális igazolásra. A kapitalizmus szellemén az uralkodó ideológiát értik, amely a kapitalizmus melletti elköteleződést megalapozza. Olyan hiedelmek, erények és igazságossági elvek együtteséről van szó, amelyek a kapitalizmus igazolásait nyújtják. Igazolásra azért van szükség, mert a szerzők szerint a kapitalizmus több szempontból is abszurd rendszer, amelyben a bérmunkások és a tőkések is elidegenedettek (Boltanski és Chiapello 1999: 41). A kortárs kapitalizmusban a bér nem volna elég ahhoz, hogy a munkavállalók elköteleződjenek a munkában, miközben az alkalmazottaktól aktív, lelkes hozzájárulást, kezdeményezést, szabad, önkéntes áldozatokat várnak el a vállalatok (uo.: 42).

A kapitalizmus legitimitációja minden szakaszban a közgazdaságtan liberális, utilitarista érvein alapul (a Láthatatlan Kéz, a konkurencia hatékonysága, a politikai szabadság érve stb.), de ezek az akadémikus érvek nem képesek közvetlenül motiválni a cselekvőt. Az igazolásnak – a kapitalizmus szellemének – mindig a lokális és jelen idejű helyzethez, a kapitalizmus adott történelmi állapotához kell igazodnia (Boltanski és Chiapello 1999: 52). A kapitalizmus szellemének három feladata van: munkára kell lelkesítenie a munkavállalókat (motiváció), biztonsági garanciákat kell nyújtania számukra, valamint morális érvekkel kell legitimálnia a rendszer egészét. Tehát a kapitalizmus szelleme nem valamiféle lelki pótlék, nem „felépítmény”, hanem a rendszer önigazolása, amelynek döntő szerepe van a tőkés felhalmozásban, amelyet korlátoz, fékez és ezáltal szolgál.⁹

A globalizált kapitalizmus rendszerében a menedzserek motiválása döntő jelentőségre tesz szert. A burzsoázia gyermekeiről van szó, ők adják a vezetők rekrutációs bázisát. A menedzserek kevésbé vannak kiszolgáltatva, mint a munkások, passzívan ellenállhatnak, belülről kritizálhatják a vállalatot. Ha nem megfelelően motiváltak, kivonulhatnak a kapitalista játszmáktól távolabb fekvő területekre (közszolgálat, művészet, tudomány stb.). A kapitalizmusnak tehát elsősorban velük kell elfogadtatnia magát; személyes elköteleződésük biztosításához ki kell elégítenie autonómia iránti igényeiket, biztonságvágyukat, valamint a közjó terminusaiban valamilyen morális igazolást is kell nekik szolgáltatnia önmagáról mint rendszerről. Az autonómia iránti igényt az önmegvalósítás lehetősége, a vonzó, kreatív feladatok felkínálása, a hagyományos tekintélyek és hierarchiák lebontása hivatott kiszolgálni. A kortárs kapitalizmus viszonyai között a biztonságvágy kielégítése sikerül a legkevésbé (életpályák, szerződések bizonytalansága, prekaritás). A rendszer morális igazolása sem állt még össze, a Boltanskiék által papíron megkonstruált ún. *projekttrend* saját bevallásuk szerint sem alakult még ki. A kortárs kapitalizmus szelleme tehát elsősorban az autonómia iránti igények – látszólagos – kiszolgálásában jeleskedik, ebben

9 Az igazolások mellett fontosak a struktúrák is (szabályok, konvenciók, tárgyasult elemek).

pedig a szerzők szerint döntő szerepe volt a művészi kritika kapitalizmus általi bekebelezésének és kisajátításának.

A kapitalizmuskönyvben felvázolt elbeszélésben a *kapitalizmus és a kapitalizmus szelleme* mellett fontos szereplővé válik a *kritika*¹⁰, amelyben a szerzők a cselekvők rendelkezésére álló emancipatorikus potenciált látják. Boltanskiék kétféle kritikát különböztetnek meg: *a művészi és a társadalmi kritikát*. Narratívájuk e megkettőzött hős(nő) változó sikereit, majd a kapitalizmus általi elrablását meséli el, illetve visszahódításának jövőbeli lehetőségeit vázolja fel. *A művészi kritika* az inautenticitást és az elnyomást bírálja a kapitalizmusban: egyfelől rámutat arra, hogy a pénz megfosztja varázsától a tárgyakat, a műalkotásokat, a személyeket, az érzéseket, egyszóval általános értelemvesztéshez vezet, másfelől arra, hogy a kapitalizmus korlátozza az emberek szabadságát, autonómiáját és kreativitását. *A társadalmi kritika* a kapitalizmusban a nyomor, az egyenlőtlenségek és az egoizmus forrását, a szolidaritás, a társadalmi kapcsolatok megrontóját látja.

A felháborodás különböző motívumait különböző társadalmi csoportok hordozzák. A művészi kritika hagyománya a művészet önértelmezésében – művészi szabadság – és a bohém életformában gyökerezik. Utóbbi jelképe a 19. századi dandy, akinek alakját a szerzők a bizonytalanság kultúrájának hordozójaként értelmezik. Baudelaire ábrázolásában a dandy – a művész alteregója – a bourgeois ellentéte: nem termel, csak „produkálja magát”, nem birtokol sem gyárat, sem földet, sem asszonyt, nem kötődik semmihez és senkihez. A művész és a burzsoá érénymaszkja úgy kerül itt szembe egymással, mint a stabilitás és a mobilitás, illetve mint a kötődés és a leválás ellentéte. A bourgeois számára a vagyon megőrzése, gyarapítása, a reprodukció a fő cél, megszállottan és öncélúan termel, az idővel és a térrel racionálisan gazdálkodik. A művész ezzel szemben képességeinek kibontakoztatásával törődik csak, önmagát valósítja meg. A társadalmi kritika morális alapjai a kereszténységből erednek, de hordozói hagyományosan a szocialisták, a marxisták, a munkásmozgalom képviselői. A művészi és a társadalmi kritika viszonya feszültségekkel terhes: a művészi kritika szembefordul a termelés világával, így tulajdonképpen kivezet a kapitalizmusból, míg a társadalmi kritika nem irányul az ipari termelés ellen. Az egoizmus és a nyomor ellen lázadó társadalmi kritika viszont szembefordul a művészek individualizmusával, immoralitásával, illetve morális semlegességével is.

Boltanskiék szerint a két irányból érkező kritika azáltal, hogy igazolásra kényszeríti a kapitalizmust, dinamizálja azt, paradox módon a rendszer fejlődésének motorjává válik. A kritika kihívására válaszolva a kapitalizmus egyfelől rákényszerült arra, hogy magába integráljon bizonyos igazságossági struktúrákat, másfelől sikeresen felhasználta, a saját céljaira fordította a kritika emancipatorikus potenciáljait. A szerzők szerint összességében a kapitalizmus ma kevésbé elnyomó, mint korábban,

10 A könyv tele van megsemmisített makroszobjektummal, akik cselekvők módjára viselkednek. Itt most eltekintünk ennek a problémának a kritikai elemzésétől.

több – bár gyakran csak látszólagos – autonómiát enged az individuumoknak, de az egyenlőtlenségek terén súlyos deficitet mutat.

Boltanski és Chiapello a hatvanas és a kilencvenes évek menedzserirodalmának elemzésén keresztül azt is bemutatják, hogyan vált egymás ellen kijátszhatóvá a társadalmi és a művészi kritika. A nagyvállalati korszakban (1930–1960) a kapitalizmus – engedvén a társadalmi kritikának – garantálta a bérből élők szociális biztonságát, kiszámítható előmenetelét, polgári életvitelét. Azonban a munkavállalók érdekeinek tett engedmények csökkentették a profitbevételeket, és ennek következtében destabilizálódott a kapitalista termelés. A nagyvállalati kapitalizmus válságba került, amire a globalizáció hozott megoldást. A globalizált kapitalizmus a tőke és a munka erőviszonyát az előbbi javára billentette: a korábbi nagyvállalatok a feladatok jelentős részének kiszervezésével kisebb egységek hálózataivá alakultak át, karcsúvá, könnyűvé váltak, és megszabadultak a munkavállalók iránti felelősség jelentős részétől.¹¹ A konkurencia globálissá szélesedésével a bérből élők biztonsága megroggyant, kiszolgáltatottságuk fokozódott, szociális követeléseiknek nem tudtak érvényt szerezni. A munkavállalók helyzete individualizálódott, bérezésük egyéni teljesítményértékelés alapján folyt, tehát mindenki maga vált felelőssé sikeréért vagy kudarcáért. Az is gyengítette a kritika pozícióit, hogy a társadalmi osztályok léte, e fogalom relevanciája kérdésessé vált a társadalomtudományokban. A társadalmi kritika visszaszorulása egyfelől megfelelt a tőkés érdekeinek, másfelől viszont a tőkés érdekek aránytalan érvényesülése legitimációs válsággal fenyegetett. Ennek elkerülése végett a rendszer morális igazolásán munkálkodó menedzser ideológusok a kapitalizmus művészi kritikájából merítettek ihletet. A hálózati kapitalizmus öngazoló diskurzusa átvette és kisajátította azokat az értékeket (autonómia, invenció, kreativitás, önmegvalósítás), amelyeket a művészi kritika a 19. századtól éppen a kapitalista elidegenedés ellen dolgozott ki. Míg a hatvanas évek menedzserirodalmában a biztonságot értékelték magasra, addig a 90-es években a bizonytalanság, a rizikóvállalás és a mobilitás apológiája árad a kézikönyvek oldalairól. A munkavállalókkal szembeni elvárások egyre megfoghatatlanabbak, egyre szubjektívebbek (tehetség, intuíció, karizma, kreativitás, kommunikativitás stb.),¹² a kiválasztás és az értékelés pedig bizonytalan körvonalú, nem formalizált *próbákon, vizsgákon* keresztül zajlik (Boltanski és Chiapello 1999: 409).

A kapitalizmus új szelleme a tér- és időbeli mobilitás megkövetelésével megszünteti a magánélet és a munka világa közötti korábban már stabilizálódott határokat, a rugalmasság, személyesség stb. hangoztatásával manipulatív módon veszi rá a munkavállalókat a vállalat iránti lelkes elköteleződésre, egyszersmind a saját hosszú távú céljaikról (egész életre szóló hivatás, letelepedés, családalapítás stb.), a biztonságukról, a magánélethez való jogukról való lemondásra. Ez szükségképpen

¹¹ A 80-as évek második felétől az ideiglenes munkavállalási formák, határozott idejű szerződések aránya jelentősen megnőtt.

¹² Ez a fejtegetés sokban emlékeztet Bourdieu iskolaszociológiai írásaira, amelyekben az ún. „tehetségideológián” alapuló, megfoghatatlan, ellenőrizhetetlen iskolai teljesítményértékelés formáit bírálta.

az identitás hagyományos hordozóinak (foglalkozás, család, nemzet stb.) erőzójához vezet. Ami a hatalmi viszonyokat illeti, a rendszer és ideológiája ezen a téren is hatékonyan használja a művészi kritika felügyelet- és tekintélyellenes diskurzusát, és segítségével félrevezeti a munkavállalókat: a bürokratikus hierarchia szerepe valóban csökkent, a kontroll vállalatilag szervezett formái (meó, művezetők stb.) is visszaszorultak, de helyükre az önellenőrzés, valamint piaci kontrollmechanizmusok kerültek. A hálózati kapitalizmus a művészi kritika emancipatorikus potenciálját, a valóságos autonómia iránti igényt a bérből élők ellen fordította: az önálló, önkiteljesítő munka illúziójával, a hatalmi struktúrák leépítésének, az elidegenedés visszavételének látszatával a kizsákmányolás új formáit hozta létre.

Visszatérve tehát kiinduló kérdésünkhöz, a hálózati kapitalizmus bérből élő munkavállalói nem felelnek meg a pragmatikai szociológia cselekvőkkel kapcsolatos feltételezéseinek. Egy relatíve jól működő rend keretein belül – talán csak időlegesen – elvesztették kritikai autonómiájukat, tisztánlátásukat, reflexivitásra való képességüket. Boltanskiék tehát az egyének szintjén inkább a reflexivitás gyengülését, mintsem erősödését írják le, miközben ők is beszámolnak az egyénre nehezedő felelősség fokozódásáról. A kritika pozíciói a társadalomtudományi diskurzusban is meggyengültek, miközben a „kapitalizmus” mint rendszer képes volt intézményesen reflektálni a társadalmi és művészi kritika kihívásaira. Ez az intézményes reflexivitás azonban nem az egyének valóságos igényeire rugalmasan reagáló intézmények kialakulása felé mutat. A vállalati szférában leírt reflexív intézményi adaptációk voltaképpen patológiák, a kizsákmányolás új, az individuális igényeket és a kritika emancipatorikus lehetőségeit pervertáló, manipulatív formái. A hálózati kapitalizmusban a megfoghatatlan, szabályozatlan individuális teljesítményértékelés új típusú igazságtalanságokat, egyenlőtlenségeket és kizsákmányolási formákat teremt. A hálózatokból való kirekesztést egyéni adottságokkal magyarázzák, tehát a felelősséget áthárítják az egyénre.

Összefoglalva tehát, Boltanskiék az individualizációt döntően annak fonákjáról mutatják be. A társadalom fragmentálódásával, a jóléti állammal összefonódott nagyvállalati kapitalizmus felbomlásával, a nemzeti, családi, helyi kötődések megazulásával az egyén – úgy tűnik – csak veszített. Megrendült biztonságérzete és identitástudata, társadalmi integrációja felületes, gyenge kötésekön keresztül és törekenyen valósul meg, nőtt személyes felelőssége saját sorsáért, és a cserébe elnyert relatív autonómia csekély kárpótlást nyújt mindezekért. A hálózati kapitalizmus patológiáinak kiküszöbölését Boltanskiék új típusú jogintézményekben, új kontrollmechanizmusokban és újfajta szociális támogatásokban látják. Az emancipáció irányait szerintük az egyén biztonságát, stabilitását, a hálózatokba való beilleszkedését szolgáló reformtörekvések, a kapitalista gazdaság és az állami újraelosztás új politikai-jogi szabályozására vonatkozó javaslatok jelölik ki (amilyen pl. a feltétel nélküli alapjövedelem, a hálózati tevékenységek új munkajogi szabályozása, a projektek mesterséges lassítása, a nemzetközi pénzügyi tranzakciók megadóztatása, a

spekulatív pénzmozgások korlátozása, az erősebb piaci kontrollok, a környezetvédelmi, munkavédelmi szabályok szigorítása stb.).

Az intimitás kérdését *A kapitalizmus új szelleme* nem tárgyalja, de a felsorolt veszteségekből arra következtethetünk, hogy a szerzők az individuumok társadalmi integrációja szempontjából fontosnak tartják a tartós párkapcsolatokat. A bizonytalanság problematikája itt is a középpontban van, mint a késő modernitást tárgyaló minden szerzőnél, de két specifikus értelemben: egyfelől mint a cselekvőkre háruló nem szándékolt rendszerkövetkezmény (prekaritás), másfelől mint a rendszer igazolását biztosító ideológiai tényező, mint a bizonytalanság apologetikája. A bizonytalanságot előidéző okok között a szerzők nagy jelentőséget tulajdonítanak a nagyvállalati kapitalizmus hanyatlását követő deregulációnak, a normák, szabályok meggyengülésének. *A kapitalizmus új szelleme* egy alaktalan és átláthatatlan hálózatokba szervezett, alulszabályozott, úgy is fogalmazhatnánk, hogy krónikusan anómiás társadalmi világot ábrázol, amelyben az autonómnak látszó, valójában a korábbinál kiszolgáltatottabb egyének, megfosztva minden kollektív erőforrásuktól, individuálisan szembesülnek a nehézségekkel.

Boltanskiék nem foglalkoznak közelebbről a bizonytalanság lelki következményeivel, a szorongás kérdésével, bár jelzik, hogy a projektársadalom tagjai nem tudják igazán belakni, otthonossá tenni a világukat. Ábrázolásukban ez a probléma időlegesen úgy rendeződik, hogy a sikeres hálózati emberek, a „nagyok” az otthonosságról lényegében lemondanak, életmódjukban, egész életszemléletükben is alkalmazkodnak a rugalmasság követelményeihez, csak a sikertelenek, a „kicsik” ragaszkodnak helyekhez, emberekhez, tárgyakhoz. A sikeresek mintegy rutinná teszik az átmenetiséget: elfogadják a nomád életet, lemondanak a családról, a tulajdonról – helyette bérlik a javakat –, identitásuk kozmopolita színezetet ölt, kikopnak belőle a partikuláris elemek, viselkedésükben hangsúlyossá válik a sokféleség iránti tolerancia. A sikerteleneket a hálózati kizsákmányolás magasabb foka és a kirekesztés kockázata sújtja.

Boltanskiéknál tehát a késő modern társadalmat nem az autonómiával összefüggő szocializációs sokféleség és a habitus pluralizálódása jellemzi – mint a később tárgyalandó francia individuumszociológiákban –, hanem mintha egy azt követő állapotot írnának le, mintha egy új, a hálózati világra egységesen jellemző munkavállalói habitus kialakulását konstatálnák, amit a munkavállalókkal szemben megfogalmazott, koherens, egy irányba mutató szerepelvárások kényszerítenek ki. A késő modern társadalmat tehát itt is az intézmények hanyatlása, az anómia, a szabályozatlanság jellemzi, de az egyének autonómiájából több hátrány, mint előny keletkezik. Megoldást az intézmények (normák, szabályok, próbák) újragondolása, a reguláció megerősítése hozhat.

Individuumszociológiák

A késő modernitást tárgyaló francia szociológiai szakirodalomból Luc Boltanski mel-

lett egy többé-kevésbé koherens individuumszociológiai irányzatot emelünk ki.¹³ Az irányzathoz sorolt szerzők – François Dubet, Alain Ehrenberg, Didier Fassin, Vincent de Gaulejac, Jean-Claude Kaufmann, Danilo Martuccelli, Dominique Memmi, Bernard Lahire és François de Singly – közös jellemzője, hogy a késő modernitás tárgyalásakor elsősorban nem átfogó elmélet kialakítására törekednek, hanem olyan fogalmak, módszertani eljárások és középszintű elméletek megalkotására, amelyekkel a napjainkban is zajló változások megragadhatóak. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy e szerzők munkái nélkülöznék az elméleti reflexiót. Mi több, a francia szociológusoknak folyamatosan szembe kell nézniük egy olyan elméleti kihívással, ami a nemzetközi társadalomtudomány nem francia művelőire nem nehezedik ilyen súllyal, ez pedig Pierre Bourdieu öröksége.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a késő modernitást tárgyaló francia szociológia elválaszthatatlan Bourdieu habituskonceptiójától. A fenti szerzők – összpontosítanak akár a diszpozíciókra, akár az identitásra, akár az egyének és intézmények kapcsolatára – vizsgálódásainak közös fókuszpontja a szocializáció problematikája, mely Bourdieu életművének központi eleme volt. Jóllehet, Bourdieu habituskonceptióját már kortársai közül is sokan éppen a szocializáció sematikus leírása miatt támadták, az is nyilvánvaló, hogy az elmúlt néhány évtizedben a szocializációs pályák a korábbinál jóval kevésbé meghatározottak vagy meghatározhatóak. Vegyük szemügyre akár a család, a párkapcsolat társadalmi integrációban betöltött szerepének változását, akár az egyén identitásának kialakulását, azt láthatjuk, hogy a szocializáció korábbi útjai széttöredeztek: akár egy időben és egymással ellentétesen zajló, többszörös szocializációról lehet beszélni. Az egyén folyamatosan más és más szocializációs közegben formálódik, s ennek megfelelően nemcsak folyamatosan alakítja, hanem újra is alkotja önmagát. Ebben a koncepcióban a korábban koherens egységként kezelt egyén képének átrajzolása, az én felbontása nem elméleti választás, hanem a mindennapok tapasztalata. Hiszen hogyan beszéljünk az egyén társadalmi integrációjáról, ha nem világos, éppen melyik társadalomról, közösségről beszélünk, éppen mikor, hova szocializálódik az egyén? Nem is beszélve az intézmények egyre többször megkérdőjelezett szocializáló képességéről.

Ennélfogva e szerzők meglátása szerint a késő modern társadalmakat, a késő modern egyént az autonómiája, függetlensége, szabadsága, egyedisége – és az ebbe vetett hite – különbözteti meg a megelőzőektől – ennek minden előnyével és hátrányával. A biopolitikai, biohatalmi nézőpontból készült elemzések szerint mindezek a jellemzők az alávetettség állapotában is világosan felismerhetőek. Mindezek fényében az individuumszociológiák a késő modernitás sajátosságaként elsősorban arra fókuszálnak, hogy az egyén hogyan birkózik meg azzal a zavarral, amit az intézmények, társadalmi normák, szabályok meggyengülése okoz, hogyan próbálja felépíteni önmagát újra és újra, új támaszok vagy ezek hiánya mentén, számolva a

¹³ Az irányzatról lásd a *Replika* 79. számát.

környezet vagy az intézmények reakcióival. Ez egyfelől azt jelenti, hogy az egyén folyamatosan munkát kénytelen végezni mind önmagán, mind a környezetén, ami folyamatos kísérletezéssel, s ezzel összefüggően folyamatos feszültséggel jár. Másfelől kérdés, hogy amennyiben a világunkat ilyen sok esetlegesség jellemzi, nem válik-e a kimenet is egyre kevésbé megjósolhatóvá, az egyének reakciói pedig egyre kevésbé kiszámíthatókká? Hiszen a hagyományok koordináló szerepének elerőtlenedése vagy sok esetben eltűnése következtében az élet terepei is bizonytalanná válnak, összerosódik a magánélet és közszféra, elmosódik a határ a mezők és az alrendszerek, a normális és patológikus között. Az egyén egyre nehezebben látja át, mikor melyik szocializációs közegben megszerzett képességeit kell mozgósítania.

A késő modernitás patológiái tulajdonképpen nem mások, mint a késő modernitás sajátosságainak negatív tendenciái. Az autonómia, a függetlenség, a szabadság, az egyediség szükségszerű korrelátumai az elbizonytalanodás, a szerep- és identitászavar, a testi és lelki elfáradás, a magány, az érzéketlenség, a kiüresedés, a mentális patológiák. Arra vonatkozóan, hogy ezeket a patológiákat hogyan kellene kezelni, egyes szerzőknek határozott elképzelései vannak, legyen szó a hétköznapok nehézségeinek gyakorlati kezeléséről (lásd a pszichoterápia eszközeit) vagy elméleti-ideológiai szintű elképzelésekről (lásd a szociológia, a filozófia vagy a pedagógia területéről érkező javaslatokat). Mások nem vetnek fel egyértelmű megoldásokat, ugyanakkor nyilvánvaló törekvésük a napjainkban zajló – akár tudatos, akár tudatalan – folyamatok feltárása, jobb megértése.¹⁴

Lahire és Dubet: diszpozicionalista megközelítések

Bourdieu habituselméletének kritikai feldolgozása a késő modernitás tapasztalatainak beépítésével izgalmas eredményeket hozott. Az ún. diszpozicionalista megközelítések – Bernard Lahire és François Dubet – az egységes habitus(ok) létének megkérdőjelezésétől a diszpozíciókra, szerepekre, tudatalatti reagálásokra és többféle cselekvési logikára szét-eső, önmagát szituációról szituációra újraalkotó egyén koncepciójáig jutottak el.

Bernard Lahire szerint az egyének belső diszpozíció-, minta- vagy szerepkészlete olyannyira heterogén, sőt ellentmondásos, hogy reagálásuk az új szituációkban megjósolhatatlan. A késő modernitás sajátossága, hogy az egyének akár már csecsemőkoruktól kezdve nagyon sokrétűen szocializáltak (plurisocialisation),¹⁵ s mivel többféle, sokszor egymástól nagyon különböző, egymásnak akár ellentmondó szocializációs közegekről van szó, a hatalmas szereprepertoárból nagyon eltérő, akár ellentétes cselekvési módok aktiválódhatnak adott szituációkban.¹⁶ Ez a sokrétű

14 A fenti szerzők nagy hangsúlyt fektetnek a kognitív folyamatokra: az érzelmekre, a motivációkra, a tapasztalatokra és a belső feszültségekre. Ez bizonyos szempontból a durkheimi hagyományok átlépését és a megértő szociológia felé orientálódást jelenti.

15 Lahire számos szemléletes példája ered a hazainál kulturálisan és etnikailag is sokszorta tagoltabb és színesebb francia társadalom jellegzetességeiből.

16 Lahire a szocializáció folyamatát úgy képzei el, mint az origamifigurákat: az egymásra hajló szocializációs „lapok” közül mindig egy másik oldal látszik előtűnni.

szocializáció tehát az egyéni diszpozíciók komplexebbé válását, az egyén társadalmi viselkedésének folyamatos variálódását idézi elő, s azt eredményezi, hogy ugyanaz a stimulus ugyanannál a személynél is eltérő válaszokat válthat ki. Ez ugyanakkor azzal a következménnyel is jár, hogy a többoldalú függőségek és determinizmusok megsokszorozódása mindinkább gyengíti az adott környezethez, társadalmi osztályhoz tartozás érzését, s emiatt az egyén egyedinek, eredetinek és függetlennek érzi magát társas környezetétől. Ez nem is meglepő: az egyének túlságosan sokféle-képpen szocializáltak ahhoz, hogy a saját magukat meghatározó tényezőket tisztán láthassák (Lahire 2012a: 64).

Nem egyszerűen arról van szó, hogy a függetlenség magánnyal társul, hanem párosul a meg nem értettség, a megfelelő önkifejezés lehetetlenségének érzésével is, hiszen egyfelől eltűntek a közös alapok, másfelől a diszpozíciók megsokszorozódása bizonytalanná teszi ezek transzferét is az egyik szituációból a másikba. Lahire szerint a (megfelelő) diszpozíciók áttemelésének sikere a kontextusok hasonlóságának felfedezésén, megteremtésén áll vagy bukik, mely az egyén analógiás, kognitív és gyakorlati kompetenciáin múlik. A szerző érdeklődésének középpontjában ez a transzfermunka áll: milyen diszpozíciókkal vesz részt az egyén a különféle világokban, és hogyan osztja be energiáját és idejét e világok között? Egyáltalán, hogyan éli meg az egyén a környezet, illetve saját belső sokféleségét? Milyen hatással van ez a (külső és belső) sokféleség az egyének pszichikus vagy mentális ökonómiájára? (Lahire 2012a: 56). Úgy véli, hogy a szociológiának ma ezekre a kérdésekre vonatkozóan kellene empirikus kutatásokat folytatnia, konkrét helyzetekben felmutatva a különböző inkorporált diszpozíciókat és az egyének ezekre történő reflexióját. Ő maga számos kutatást végzett a különböző szocializációs területek közötti feszültségek és gyakorlati diszpozíciók keletkezésének és más – például intézményi – kontextusba helyezésének bemutatására.¹⁷ Úgy véli, hogy a ma emberének megértéséhez immár nem elégségesek a szociológia eszközei: az egyének egyre komplexebbé váló belső struktúrái a pszichológia segítségével nélkül nem érthetőek meg.

Lahire-éhoz hasonlóan széttagolt François Dubet cselekvője is. De Dubet kívülről közelítve mutatja be, milyen következményekkel jár a társadalom szervező voltának eltűnése. Dubet „dialogikus egyéne” különböző cselekvési logikák mentén próbál több-kevesebb sikerrel egyensúlyi helyzetet kialakítani környezetével s önmagával. Mivel a társadalom immár nem biztosít sem stabil értékeket, sem normákat, sem integráló szerepeket, az egyén soha nem szocializálódik teljesen. Identitása folyamatos munkaként konstruálódik heterogén elvek viszonyában, három elkülöníthető cselekvési logika feszültségében és összekapcsolódásában. Az integrációs cselekvési logika biztosítja az egyén számára a közösséghez, kultúrához, társadalmi tradícióhoz való tartozást. Ez a cselekvési mód biztosítja bizonyos normák, játék-

¹⁷ Lásd például az egyéneknek az iskolai, a szülői, a lakó- és munkahelyi és a kortárs csoport eltérő szocializációs normáihoz igazodásáról folytatott kutatásait (Lahire 1995, 2002), vagy bizonyos kulturális készségekről – például az íráskészségről (Lahire, 1993, 1997, 2008) –, illetve a kulturális disszonanciáról (Lahire 2004) írtakat. Talán leghíresebb a többes számú ember koncepcióját közlétező 1998-as könyve (Lahire 1998; Takács 2012a).

szabályok betartását, különösen azokét, amelyekben az egyén felnött. A stratégiai vagy piaci logika biztosítja az egyén érdekeinek védelmét a környezettel szemben, a szubjektíváció pedig az a kritikai attitűd, amelynek segítségével az egyének megkülönböztetik magukat a társaktól. Dubet későmodernitás-konceptiójának lényege, hogy e három cselekvési mód egyre inkább széttag, illetve hogy a társadalom különféle területein megszokott cselekvési logikák meggyengülnek, s helyükre más logikák hatolnak be.¹⁸ A „társadalmi”, a „racionális” és az „erkölcsi” egyén dubet-i megkülönböztetése természetesen nem nóvum, szociológiájában a hangsúlyt nem is erre, hanem arra a társadalmi tapasztalatra helyezi, amelynek során az egyének ezeket a különböző cselekvési logikákat kombinálják valamilyen koherens egység kialakításához. A társadalmi tapasztalat tulajdonképpen a valóság konstruálásának, és főleg igazolásának módja, kikísérletezése. „Ott alakul ki, ahol a társadalom »klasszikus« reprezentációja többé nem alkalmazható, ahol a cselekvők különböző cselekvési logikák szerint, a társadalmi rendszer eltérő logikáinak megfelelően lépnek fel, mely rendszer többé nem egységes, hanem autonóm elvek strukturálta rendszerek együttese” (Dubet 1994: 92). A késő modernitásban tehát egyedül az egyén saját társadalmi tapasztalata teszi lehetővé a különböző regiszterek kombinálását és az ebből a diverzitásból születő feszültség kezelését.¹⁹

A társadalom egységének felrobbanása számos ellentmondásos következménnyel jár: a célok megsokszorozódása, a társadalmi igények összekuszálódása és az identitások megsokszorozódása egy olyan társadalmat eredményez, amely megosztja az egyéneket. Mindez az intézmények szempontjából is problematikussá válik. A társadalom koherenciáját biztosító, egyszersmind az egyéneket szocializáló ún. „intézményes program” a késő modernitásban hanyatlóban van. Az intézményes program lényege, hogy az egyének szocializálását az erre a feladatra szakavatott és elhivatott szakmabeliek végzik, akiknek professzionális tevékenysége a szocializált, egyszersmind autonóm szubjektum létrehozására irányul. E koncepció szerint a tanítók, tanárok, ápolók, szociális munkások, mediátorok, felnőttoktatók feladata a másokkal való törődés, illetve egyszerre konform és kritikára képes individuumok kialakítása.

Az intézményes program tehát azon a paradox elhatározáson nyugszik, hogy egyszerre akarja az egyént szocializálni és szubjektumként létrehozni, amely törekvés egyfelől feszültséget szül a szocializáció és az autonomizáció között, másfelől láttuk, hogy ma a szabadság elve irányítja magát a szocializációt is. Az egyén autenticitása azonban nemcsak az autoritásokat kérdőjelezi meg – legyen ez akár tanári, akár szülői –, hanem az intézményes programhoz csatlakozóktól megköve-

18 Leggyakoribb példája az integrációs logikára épülő oktatási intézményrendszerbe behatoló piaci logika, ill. az eltérő kulturális háttérrel rendelkező diákok egy részének az iskolával szemben kialakuló kritikai attitűdje.

19 Az ifjúság- és iskolaszociológus szerző empirikus munkáiban azt is vizsgálja, hogyan képesek egyesek harmonikus módon együtt élni ezzel a kombinációs aktivitással, míg mások miért szenvedésként élik meg a társadalmi tapasztalatot. Az integrációs, a piaci és a szubjektív cselekvési mód társadalmi tapasztalattá építésében legelőnyösebb helyzetben a társadalmi és gazdasági tőkével rendelkező osztály tagjai vannak természetesen, akik a szubjektíváció regiszterében is osztályuralmat gyakorolnak.

telt fegyelmet, odaadást, elhivatottságot is. Ezek a szakmák alapjaikban rendülnek meg, ahogyan képviselőik szembesülnek a megváltozott körülményekkel, és e folyamat során ők maguk is átalakulnak. Az intézményi program kezdetben univerzálisként felfogott értékei – gondoskodás, egyenlőség, tudományos haladás – már nem képezik „a másokon végzett munka” alapját, legjobb esetben is inkább csak egy funkcionális szerep betöltéseként, nem pedig tapasztalatként jelennek meg. Mindezek a tendenciák nehezen férnek össze az intézmények hagyományos működésével. Az intézmények tevékenységüket immár nem a hatékonyság, az igazságosság vagy az autenticitás kritériumaira alapozzák. Ez egyfelől morális dilemmák folyamatos felvetődésével jár az eljárásokra vonatkozóan, másfelől átalakítja a népszerű bizonyos kategóriáival – személyekkel és kliensekkel – kialakított kapcsolatokat. Az intézményes program hanyatlásával tehát bizonyos hatalmi, alárendeltségi viszonyok is fellazulnak – lásd a tanár-diák, orvos-beteg, szociális munkás-kliens közötti egyenlőtlen vagy akár kiszolgáltatott helyzetet –, ugyanakkor ezzel párhuzamosan az uralom és a kontroll új formái jelennek meg. Amennyiben az intézményi program hanyatlása a késő modernitás sajátossága, úgy a belőle eredeztethető patológiák is a késő modernitás szülöttei: a bizalomvesztés, a szerepzavar, az állandó igazolási kényszer, vagy dubet-i terminológiával szólva: a társadalmi tapasztalat létrejöttének nehézségei vagy elégtelenségei.

Martuccelli és Ehrenberg: szingularizáció és autonómia

Danilo Martuccelli vizsgálódásai szintén arra irányulnak, hogy hogyan oldják meg az egyének a mindennapok során felmerülő nehézségeiket a gyakorlatban. Úgy látja, hogy a késő modernitásban a cselekvők legfőbb törekvése nem a politikai autonómia vagy a gazdasági függetlenség elérésére, hanem az ún. személyes *helyénvalóság* keresésére irányul. Ez azt jelenti, hogy a cselekvő önmaga egyedi megformálásával a lehető legharmonikusabban próbál alkalmazkodni az újabb és újabb szituációkhoz. Martuccelli a késő modernitás legfőbb jellemzőjének a szingularizációt és az ezzel szorosan összefüggő perszonalizációt tartja. A szingularizáció térhódítása strukturális és kulturális értelemben is zajlik. A termelés, a piac, a különböző közszolgáltatási intézmények, a társadalompolitika az egyének legkülönfélébb igényeihez és élethelyzetéhez igazodik. A standardizáció logikája meghaladottá válik, miközben a szingularizáció maga is standarddá alakul. A szingularitás nyomása az egyént is arra sarkallja, hogy önmagát egyedi egyénként hozza létre, függetlenül minden modelltől, értéktől és normától, de nem függetlenül a társadalomtól. Martuccelli ugyanis úgy véli, hogy éppen a szingularitás, az egyedivé válás kényszere fűzi szorosabbra az egyén és a társadalom viszonyát, hiszen ki más biztosítaná az egyén egyediségének érzését, mint a környezete? Ennélfogva a szingularizáció nem az egyéneknek minél eredetibbé, öntörvényűbbé válását jelenti; ez aligha segítené elő a szituációkhoz történő harmonikus igazodást.

Ennek megfelelően Martuccelli a késő modernitás legfontosabb elméleti kihívásának az egyéni és kollektív összehangolását tartja. A szingularizmus középpontjába az új, társadalmasodott öntudatot helyezi: az egyén másokkal és a közösséggel kialakított viszonya olyan konkrét, mindennapi tapasztalat, amelyet a személyes törekénység új és növekvő érzése tölt ki. Martuccelli számára mind az egyéni, mind a társadalmi patológiák a szingularitás kényszerének kifordulásából adódnak. Egyfelől az egyediség elérése magamutogatásba, nárcizmusba, az eredetiség perverziójába fordulhat, az összehasonlítás szenvedélye pedig bármelyik pillanatban destabilizálhatja az egyén helyénvalóságát. A szingularitás így csúszhat a példaszűrőbe vagy kivételességbe. Másfelől, mivel a helyénvalóság, a kontextushoz való harmonikus adaptálódás ideálja nem normatív kritérium, hanem értéksemleges, ezért a gyakorlatban az egyén egyedül marad a választásaival. A szingularitásra épülő világban nincsenek példaképek, normák, és semmilyen meghatározott érték, amire az egyén döntései során támaszkodhat, elmosódik a határ jó és rossz között. Ez azt is jelenti, hogy az egyén felett nincsen más kontroll, csakis saját maga, döntéseiért, cselekedeteiért ő maga egyedül felelős. Martuccelli ezt a fajta felelőssé tételt (*responsabilisation*) az uralom új formájaként azonosítja. A szingularizmus társadalmi kockázata továbbá az egyenlőség iránti növekvő közömbösség erősödése. Martuccelli azt vetíti előre, miszerint „a gazdagság kilengései a közeljövőben még erősebbek és elfogadottabbak lesznek, mint ma, és amilyen mértékben erősödik a törekvés a szingularitás kifejezésére, úgy csökken a törekvés a társadalmi szolidaritásra” (Martuccelli 2011: 21 §).²⁰ Az egyén egyediségének középpontba helyezése szükségszerűen maga után vonja az egyenlőség iránti növekvő közömböséget és érzéketlenséget.

Martuccelli szociológiája azoknak a – tudatos vagy tudattalan, anyagi vagy szimbolikus – „kapaszkodóknak” a tanulmányozására épül, melyeknek köszönhetően az egyének egyedi egyénekként építik fel önmagukat. Mindehhez a próbatétel²¹ fogalmát használja elemzési eszközként.²² A próbatétel elválaszthatatlan egy többé-kevésbé formalizált értékelési folyamattól, mely tényleges társadalmi kiválasztódáshoz vezet. Martuccelli egyfelől a próbatételekben találja meg azt a közvetítő eszközt, amelynek segítségével a nagy társadalmi problémák az egyéni tapasztalatok szintjére lefordíthatóak, másfelől a (késő)modernitást a próbatételekkel konfrontálódni kényszerülő cselekvő szemszögéből próbálja láttatni (Martuccelli 2012: 35). A késő modernitás nagy kihívásának és próbatételének azt tartja, hogy „szembeszállva a kortárs identitás balkanizálódásának kockázatával, hozzáférhetővé kell

20 Ezt segítik elő a bérek individualizálását előíró politikai intézkedések is.

21 Martuccelli és Boltanski ugyanazt a 'próba' jelentésű terminust használják (*épreuve*), de eltérő értelemben. Jelen szövegben a félreértések elkerülése végett Martuccelli esetében a 'próbatétel' kifejezéssel élünk. Boltanski és Thévenot igazoláselméletében a próbák olyan teszthelyzetek, amelyek lehetővé teszik az ún. „nagyágok” megítélését és elosztását a különböző világokban (Boltanski és Thévenot 1991).

22 A (késő)modern társadalomban egyéni életünk során számos strukturálisan termelt és egyenlőtlenül elosztott próbatételnek vagyunk alárendelve. Martuccelli ezek közül nyolcat lát meghatározónak: az iskola, a munkavállalás, a lakóhely, a családi intézményesített próbái, illetve a történelemhez, a közösségekhez, a másokhoz és az önmagunkhoz való viszony próbái.

tenni a közös próbatételek együttesét egy társadalom minden egyes tagja számára” (Martuccelli 2011: 30 §). További emancipatorikus tendencia rejlik a társadalmi beavatkozás egyik sajátos – Martuccelli által extrospekciónak nevezett – módszerében, amelynek célja a társadalom egyénekkel történő megismertetése, megértetése – elsősorban a szociológia eszközeinek segítségével.

Alain Ehrenberg kordiagnosztikájában a napjaink nyugati társadalmát meghatározó legfontosabb tényező az autonómia normájának általánossá válása. Ehrenberg kilencvenes évektől megjelenő könyvei tulajdonképpen azt követik nyomon, hogyan vált meghatározóvá az autonómia értéke az elmúlt 50-60 évben mind politikai, mind társadalmi, mind vállalati, majd ennek következményképpen pszichológiai szinten. A személyes választást és az egyéni kezdeményezőkézséget értékelő autonómia normája annak a társadalomnak az ideálja, ahol mindenki saját változásának ágense.

Ehrenberg a hatvanas évektől datálja azt a változást, amikor a kötelességek morálját az önmegvalósítás morálja vette át. A korszakot a viszonylagos anyagi biztonság, valamint az autoritás, a konformitás szabályainak meglazulása jellemzi. Az egyének érdeklődésének középpontjába az identitásuk, a testük kerül, s egyre általánosabbá kezd válni az az elképzelés, miszerint bárki megteremtheti saját magát és úgy élhet, ahogy akar. Mindez nem független a tömegmédiá növekvő befolyásától, érdeklődésétől pl. a lelki folyamatok iránt. Ehrenberg a hetvenes évektől további lényeges, az autonómia normává válásához vezető változásokat emel ki, melyek közül a legfontosabb a vállalkozó és a vállalati igazgató cselekvési módjának modellé alakulása. A nyolcvanas évektől már egyenesen a teljesítmény kultuszának korszakáról beszélhetünk, melyben a vállalati menedzser figuráján kívül a – kizárólag a saját értékei révén a névtelenségből kiemelkedő – sportbajnokok testesítik meg a társadalmi kiválóságot (Ehrenberg 1991). Ettől kezdve – a korábban csak a művészekre és az elit egyes tagjaira jellemző – az önmagunkra hivatkozó cselekvési mód általános mechanizmussá válik. Legyen ennek színtere a család, az iskola, a munkahely vagy egy ezoterikus csoport – a saját tapasztalat, az autenticitás, a szubjektivitás mindenhol legitimálja a cselekvést.

A késő modernitást ennek megfelelően a magán- és a közszféra viszonyának megváltozása jellemzi: az autonómia megköveteli, hogy a közszférában is a magánszféra támaszait és eszközeit használjuk, például a jó kommunikációs és tárgyalókészséget, a motivációs és logisztikai készséget stb. A cselekvési autonómia és a személyes kezdeményezések normatív pluralizmussá kristályosodnak, s az új életmódot – a vállalati kockázatvállalás modelljének megfelelően – az én meghaladásának normái jellemzik – még a hierarchia legalján is. Napjainkban tehát az autoritás immár nem a mechanikus engedelmisségen, hanem a kezdeményezőkézségen alapul. A fejlődés képessége, a flexibilitás, a felelősségvállalás mind a szabadság növekvő lehetőségeit jelentik, ugyanakkor új kényszereket is. Martuccellihez hasonlóan Ehrenberg is központi problémának látja az egyénekre nehezedő, kényszerré váló felelősséget: a hagyományosan intézményekre testált felelősség ma visszakérül az egyénhez,

aki éppen akkor válik cselekedeteinek egyedüli felelősévé, amikor egy egyre inkább szétforgácsolódó világban kell saját magát felépítenie (Ehrenberg 1995).

A személyes bizonytalanság és az autonómia kényszere együtt új problémához, a tömeges pszichikai szenvedés megjelenéséhez vezetett, mely – különösen ennek prototípusai: a depresszió és a függőségek – mára társadalmi és politikai kérdésekké váltak. Ehrenberg meglátása szerint a lelki szenvedés társadalmi státuszának változása zajlik: a társadalmi problémák és konfliktusok a szenvedés terminusain keresztül fogalmazódnak meg. Míg korábban a fegyelem, ma az érzelmek nyelvén kényszerülnek az egyének kifejezni magukat, sőt sokszor az egyéni sérülékenység nyelvezetét adoptálva, a pszichopatológia terminológiájával értelmezik önmagukat. A szenvedés nemcsak hogy egyfajta értékévé, a (nem)cselekvés okává vált, de társadalmi szinten sem lehet immár semmilyen problematikus helyzetet a pszichikai szenvedés vonatkozása nélkül tárgyalni (Ehrenberg 1998).

Ehrenberg a patológiák részletes tárgyalása során a terápiákat és gyógyszeres kezeléseket is számba veszi. A gyógyszeres beavatkozás bizonyos problémái azonban nem függetlenek az autonómia normájára épülő társadalométól. A minél jobb teljesítmény elérése céljából vagy a közérzetjavításra felírt, illetve a terápiás célból felírt gyógyszerek között ugyanis elmosódott a határ, s a tömegesen használt gyógyszerek az önterápia eszközévé váltak. Az emberi testbe (és elmébe) történő beavatkozások többé nem a betegség – normális-patologikus ellentétpárjában – vagy a törvényszegés – engedélyezett-tiltott párosában –, hanem az énefjesztés, saját lehetőségeink megsokszorozásának keretei között értelmezendők.

Fassin és Memmi: a test a késő modernitásban

A szenvedés, a test megpróbáltatásai állnak két Foucault biopolitikai koncepcióját továbbgondoló antropológus-szociológus, Didier Fassin és Dominique Memmi kutatásainak homlokterében is. Fassin azonban úgy véli, biohatalom helyett ma helyesebb biogitimitásról beszélni. Azaz, az élet feletti hatalom helyett – amely hatékony nyilvános cselekvést feltételez – inkább az élet hatalmáról kell beszélni: értve ezen a szenvedő vagy beteg testhez kapcsolódó társadalmi elismerést. Fassin ugyanis – Ehrenberghez hasonlóan – úgy találta, hogy a késő modern társadalmak jellegzetessége a test, különösen a szenvedő test jogforrásként való felhasználása. A biogitimitás terminust azokban az esetekben használja, amikor az egyének akár valamilyen pénzübeli támogatás vagy segély, akár egy adott ország tartózkodási engedélyének megszerzésére végső eszközként a testüket használják fel: „a test, a beteg vagy szenvedő test ruhazza fel ezeket az eseteket egyfajta társadalmi elismeréssel, mintegy utolsó instanciaként, amikor a legitimitásnak minden más formája már elhasználandó látszik” (Fassin 2004: 240). Fassin a súlyos betegségekben szenvedőkre, AIDS-esekre, menekültekre és nélkülözőkre vonatkozó kutatásai kapcsán (Fassin 2001b, 2001c, 2005a, 2005b, 2010; Fassin és Bourdelais 2009) azt állapítja meg, hogy a szenvedő testre való

hivatkozás általában kifizetődő, a kortárs társadalom ugyanis nem viseli el az éhezés, a nélkülözés látványát és tényét (Fassin 2000, 2001a).²³ Azt figyelte meg, hogy az – agambeni terminussal szólva – pusztá élet logikája mára felülírja akár az egészségügyi költségvetés, akár a bevándorlásellenes politika logikáját.²⁴ Fassin szerint a késő modernitás sajátossága a politikai ökonómia ellentételezéseként megjelenő morális ökonómia befolyása, mely egyfelől (elvileg) lehetőséget ad a legelesettebbek számára legitim módon, az együttérzés okán részesedni a kollektív gazdaságból, másfelől állandó feszültséget teremt a részesedés és a megosztás e két módja.

A késő modernitás másik sajátos vonása a perszonalizáció, melynek bizonyos jogi eljárásokban játszott szerepén keresztül magát a – biohatalmi szemszögből a késő modernitás (egyik) integrációs elvét adó – felügyelet fassini koncepcióját mutatnám be. A perszonalizált jogi eljárási mód, illetve a közpolitika individualizálódásának nevében az állam minden eset egyedi elbírálására utasítja megbízott hivatalnokait. Mivel a perszonalizált eljárásra nincsenek világos normák kidolgozva, az adott kérelmet elbíráló hivatalnoknak tág tere nyílik személyes benyomásai alapján döntést hozni (és nem is tehet másként). Ez azonban az „igazságosság politikája” és a „könyörület politikája” közötti határ átrendeződéséhez vezet, mivel a döntőnköknek egyfelől az érdem semleges normája alapján kell a kéréseket elbírálnia, másfelől viszont mindenkit kizárólag a sorcsapása jellegétől függően értékelnie. A szánalom alapján történő elbírálás azonban nagyon gyorsan a „szenvedés banalizációjához” vezet. Az idő haladásával, a kérelmek egyre nagyobb számú megismerésével a bírálók egyre immúnisabbá válnak a legdrámaibb jelenetekre, a legsúlyosabb betegségekre, s döntéseiket mindinkább az esetlegesség, sőt az önkényesség jellemzi.²⁵ Annak a paradoxonnak a felismerése nyomán, miszerint a szenvedés érdemre jogosít, ugyanakkor a szenvedés banalizációja azt az együttérzést tompítja el, amely kijelölne az érdemre, Fassin felteszi a kérdést: mi szükség van a kérelmezők részéről megkövetelt részletes szenvedéstörténetekre, ha ezek semmilyen hatással nem bírnak a döntés kimenetelére vonatkozóan? Az eltitkolt betegségek, kimondhatatlan fájdalmak, elfojtott erőszakosságok feltárása kötelező diskurzus, a kötelezettek diskurzusa. A biogitimitás így egyfelől az alávetettek politikája, akik a testüket próbálják jogforrásként felhasználni, másfelől az „(el)kötelezettség politikájáról” is szó van, ahol az alávetettek legintimebb énjük kitarulkozására vannak rákényszerítve.

Fassin megközelítése azért is figyelemre méltó, mert fontos komplementere az

23 Franciaországban egy 1945-ben kelt, majd 1998-ban megerősített jogszabály kimondja: minden olyan orvosi ellátásra szoruló – s a közrendet nem fenyegető –, ideiglenesen Franciaországban tartózkodó személy ideiglenes tartózkodási engedélyt kap, akinek állapotát az orvosi kezelés elmaradása súlyosbítja, amennyiben ezt az ellátást a származási országban nem tudja igénybe venni. Mivel a politikai üldöztetésre hivatkozva egyre kevesebb személy kérelmét bírálják el pozitívan, mind többen hivatkoznak „humanitárius okokra”. A „humanitárius okokra” kiadott engedélyek száma 2000 óta meghétszereződött, ez évente több mint 2000 főt jelent. Ők elég gyorsan legális státuszt kapnak (Fassin 2001).

24 Paradigmatikus váltásról van szó nemcsak a bevándorlók megítélése vonatkozásában, hanem a francia társadalompolitika tekintetében is. A betegség évtizedeken keresztül a bevándorlást kizáró tényező volt, majd épp ellenkezőleg, az elismerés és az integráció forrásává vált.

25 A kutatásokból az is kiderül, hogy a sorcsapásokról való beszámolók tulajdonképpen semmilyen statisztikailag kimutatható hatással nem bírnak a döntésekre nézve, ezeket az „objektív” igazolások – kereseti igazolások, számlák, tartozások, orvosi leletek stb. – határozzák meg (Fassin 2004: 259).

eddigieknek: a késő modernitásban a moralitás nem tűnik el, csupán más térbe helyeződik át. Fassin ugyanis a késő modern (nyugati) társadalmaknak arra a vonására is felfigyel, hogy bennük egyszerre jelenik meg a szenvedés megszüntetésének elvi-morális premisszája és a szenvedő ember látványának elutasítása. Empirikus munkáiban így nem csak a már sokak által – elsősorban a média hatásaként – leírt szenvedéssel szembeni immunitás és közömbösség jelenik meg, hanem a bármiféle szenvedés enyhítését célzó elvi és gyakorlati szándékok és megoldások.

Didier Fassinhez hasonlóan Dominique Memmi is azt kutatja, hogyan hozza létre az egyéneket napjaink biopolitikája, ill. a közszféra milyen, a kormányzással kapcsolatos „gondolkodásmódokon” keresztül avatkozik be az étellel és a halállal kapcsolatos döntésekbe. Memmi a mesterséges megtermékenyítés, az abortusz, a fogamzásgátlás, az eutanázia és a palliatív gondoskodás témakörében végzett vizsgálatai alapján fogalmazta meg a delegált biopolitika koncepcióját.²⁶ Elképzelése szerint a késő modernitásban a felügyelet kettős értelemben vett delegálásáról van szó. Egyfelől az állam a diszkurzív felügyeletet a közszolgáltatások perifériájára, az egészségügyi mezőhöz tartozó vagy ahhoz közel álló szakmák képviselőire – orvosok, ápolónők, baba, pszichológus – delegálja. Ők a kötelező beszélgetések, konzultációk során sorsdöntő információkat osztanak meg az egyénekkel, majd ők döntenek az egyének testére vonatkozó kérések engedélyezéséről vagy elutasításáról. Másfelől a kormányzat a szubjektumokra is támaszkodik, az egyénekre bízva testük szabályozásának racionális menedzselését. Ez reflexivitást, racionalitást, ill. a piaci logika felhasználását feltételezi az egyének, valamint a motivációk kontrollját az egészségügyi intézmény részéről.²⁷

A késő modernitás patológiájának egy része Memmi szerint abból ered, hogy a kormányozhatóság ezen általános modellje és a konkrét gyakorlat között jelentős elcsúszás mutatkozik a cselekvők ravaszsága vagy éppen passzivitása, illetve az orvosoknak a feladattól való húzódozása miatt. Memmi és Fassin munkáinak meggyőző erejét éppen az adja, hogy biohatalmi megközelítésből, de a foucault-i eszköztárat módosítva mutatják be, hogyan zajlik az alávetettek tényleges cselekvése a mindennapokban. A késő modernitás kormányzatainak totalizáló jellegét relativizálják, s a biohatalom mai törekénységét hangsúlyozzák: a kormányzási technológiák napjainkra megsokszorozták a gyakorlati diszpozíciókat, az intézkedések igazolására az állam ellentmondó logikákat és heterogén érveket sorakoztat fel, miközben a kényszerek legalább annyira gazdaságiak, mint morálisak vagy politikaiak.²⁸

Memmi legutolsó munkáiban (Memmi 2011, 2012b) arra a következtetésre jut, hogy a kilencvenes évektől a politikai szubjektumra bízott viszonyok kezdenek egyre tekintélyelvébbé válni. Ezt a prevenciók kampányok diskurzusában, valamint az

26 Memmi ezzel párhuzamosan dolgozta ki diszkurzív felügyelet koncepcióját is. Úgy véli, hogy a késő modernitásban a társadalmi viselkedés kormányzása a beszéd általi felügyeleten keresztül valósul meg, vagy legalábbis a kormányzatok ennek megvalósítására tesznek kísérletet (lásd Memmi 2012a).

27 E törekvés egyik jellemző eleme a motiváció(k) (ön)kontrollja, mikor is az egyént saját testi állapotának állandó értékelésére, készleteseinek folyamatos vizsgálatára készítik az egészséges életvitel érdekében (Memmi 2010).

28 Memmi részletesen elemzi az (egészségügyi) intézmények klienseire nehezedő elvárásokat és kényszereket – például a kontrollált habitust –, ill. azokat a módokat, ahogyan az egyének ezek alól kibújnak.

egészségügyi intézmények eljárásaiban bekövetkező változásokban követi nyomon. Eszerint ma egyre gyakrabban lehetünk tanúi és elszenvedő alanyai viszonylag autoriter beavatkozásoknak, egy olyan időszakot követően, amikor valamilyen szakértői beszélgetést követően az egyénre bízták a döntést. Természetesen nem a hatvanas éveket megelőző autoriter eljárásokhoz való visszatérésről van szó, hanem a viselkedés kormányzásának harmadik, „a test használatának helyes módjára vonatkozó legitim viselkedések kényszerítő módjáról” (Memmi 2012b), mely abban „segít” eligazodni az egyéneknek, hogyan nézzenek szembe helyesen az étellel és a halállal, hogyan járjanak el helyesen az élet és halál mezsgyéjén megjelenő kérdésekben.²⁹

de Singly és Kaufmann: az én felépítése

Az utolsó két szerző vázlatos ismertetése előtt egy megjegyzés erejéig kitérünk a reflexivitás kérdésre. A késő modernitás német és angolszász társadalomelméletének oly lényeges eleme ugyanis a tárgyalt francia irányzat szerzőinél kissé más kontextusban jelenik meg, melynek oka vélhetően a már említett bourdieui örökség. A reflexivitás, különösen a diszpozicionalista és a tapasztalatot középpontba állító szerzők esetében kimondva-kimondatlanul cselekvéseméletük hangsúlyos része, ugyanakkor legtöbbször – vélhetően szándékosan – nem különítik el a tudatos reflexivitást a nem tudatos vagy tudatalatti reagálásoktól. A legkülönbébb kontextusokban és szituációkban felhasználható és fennálló diszpozíciók, szerepek, cselekvési logikák, normák és kényszerek feszültségében álló egyént nem annyira reflexiók képességei, hanem a – sokszor szinte fizikai munkaként megjelenített – énfelépítés szempontjából tárgyalják. Az egyénnek önmagán végzett munkája, az identitás felépítésének problematikussága áll François de Singly és Jean-Claude Kaufmann kutatásainak középpontjában is, akik mindezt a család kiindulópontjából közelítik meg.

François de Singly a modernitás problémáját az identitás kapcsolati dimenziója felől tárgyalja – elsősorban a családi, párkapcsolati viszonyokra fókuszálva. Azt vizsgálja, hogyan változnak manapság az identitás összetevői az egyén státuszjellemzői – nem, kor, iskolai végzettség, társadalmi miliő – által meghatározott „statutáris” identitáson túl. A szerző Berger és Luckmann fenomenológiai, illetve Berger és Kellner házasság-konceptiójára épít: a másikkal közösen kialakított kisvilág a személyes megbecsültség, énfelépítés biztos háttere egy olyan világban, ahol mindezek a házasságon kívül egyre

²⁹ E kormányzási mód kiváló példája az elmúlt évtizedben a késő modern társadalmakban az egészségügyi intézményekben a gyásmunka kapcsán megjelenő eljárás. Memmi ugyanis azt találta, hogy a magzatukat vagy csecsemőiket elvesztő szülőket az orvosi személyzet az általuk adekvátnak gondolt gyászfeldolgozás irányába „tereli”. A sok szülőben megütközést keltő, erősen voluntarista és materialista gyászfeldolgozási koncepciót – mely a halott magzat, csecsemő holttestével kialakítandó kapcsolatra épül – Memmi kutatásai alapján nem kollektív társadalmi igény hívta életre, hanem az orvosi testület – különösen a szülész(nők) – utólagos orvosi szakirodalomra hivatkozó szakmai nyomása. A gyásmunkára vonatkozóan tehát az orvos és a szülész(nők) – nem pedig a páciensek – azonosítják a szülők fájdalmát, kulpabilizációját, lelki szenvedéseit. Ez a típusú kormányzási metódus jelen esetben egy szakmai identitás szolgálatába állított szakértői voluntarizmus kibontakozását szolgálja. Azonban ennél többről is szó van. A szakértői voluntarizmus nemcsak azt jelenti, hogy az orvosok kerülnek abba a helyzetbe, hogy az élet végéről (és mint más esetekben láthatjuk: az élet kezdetéről) döntsenek, hanem hogy adott szakmára terhelődik annak a kilencvenes évektől egyre erősödő társadalmi bizonytalanságnak a kezelése, amely a testhez – pontosabban az anyagi értelemben vett testhez – kötődő identitáshoz kapcsolódik.

kevésbé adottak vagy nehezebben elérhetőek. De Singly hol a családban (párkapcsolatban) élő nő, anya, hol a férfi, apa szempontja felől (de Singly 1987, 1996) mutatja be, hogyan vált a család (az élettársi kapcsolat) az én szocializációs terepévé. Az „individualizált identitás” megteremtőjévé váló család ugyanakkor megsínyli ezt a funkcionális többletletterhet: a szerző gyakorlati példákon mutatja be, hogyan lavíroznak a házaspárok és a kamaszok az autenticitás és az eredetiség kibontakoztatásának „nárcisztikus” elvárásai és a hosszú távú kapcsolatokra jellemző, statuáris elvárások között.

François de Singly Ehrenberghez hasonlóan a késő modernitás lényegét az egyre növekvő autonómiakészítésben látja – jöllehet, ő legtöbbször az egyén szintjén fogalmazza meg állításait. Szociológiájának középpontjában a késő modernitás jellegzetes intézménye: az „individualizált család” áll, melynek elsődleges szerepe a családtagok személyes identitásának a felépítése, szemben a családra korábban jellemző nemzedékek közötti – gazdasági, erkölcsi stb. – átörökítéssel.³⁰ Az individualizált családokra nemcsak a szülőkkel, rokonokkal szembeni, hanem a családon belüli autonómia is jellemző – akár egészen kiskorú gyerekekre is vonatkoztatva –, aminek társadalmi következménye az autoritások erejének csökkenése a családon kívüli viszonyokban is. Hiszen a státuszidentitás gyengülése, a megváltozott házastársi, de főként a szülő-gyerek viszony a személyes identitás parancsával, azaz az egyénnek személyként történő elfogadásával kiegészülve az intimitásnak a magánszférából a nyilvános szférába történő átkerülését eredményezi.³¹ A magán- és a nyilvános szféra határainak elmosódása fordítottan, a privát szféra társadalmasításában is tetten érhető: a család egyre jobban függ az államtól, utóbbi növekvő mértékű beavatkozása következtében (de Singly 2010). Látható, hogy de Singly a család vonatkozásában, kifejezetten a kapcsolatok, az identitás szempontjait szem előtt tartva fogalmaz meg a biohatalmi megközelítéseket alkalmazó szerzőkkel azonos következtetéseket.

Jean-Claude Kaufmann leginkább az érdeklő, hogyan változik az identitás a változó, módosuló szerepek és az inkorporált – tudattalan – szokások feszültségében a nyolcvanas-kilencvenes évektől. Kaufmann számos példát mutat be arra vonatkozóan, hogyan alakulnak a fiatalok párkapcsolati szerepelvárásai, illetve mi valósul meg valójában azokból.³² Arra jutott, hogy a fiatal párok háztartási feladatokra vonatkozó egalitárius diskurzusa és a ténylegesen megvalósuló munkavégzés között igen jelentős az eltérés, ami azt demonstrálja számára, hogy – például – az egyenlőség eszméje a gyakorlatban a tudattalan inkorporált szokásoknak rendelődik alá, módosítva a cselekvők előzetes szándékait. Kaufmann meggyőződése, hogy egy pár mindennapi életének

30 François de Singly családkonceptióját számos bíráló érte a késő modernitásra hangszerelt, ámde redukált megközelítésmódja miatt. (Erről lásd Takács 2012c.)

31 Az intimitás egyre fokozottabb láthatóvá tételéről, az „extimitás köteleességéről” lásd Tisseron (2002).

32 A párkapcsolat alakulásának tipikus menetét Kaufmann három egymást követő fázis „ciklikus erejével” jellemzi. A „felfedezések” kora az összeköltözést követő, egymás identitásával kölcsönösen összecsiszolódó időszak, a szerelem ideális kora. Ezt a „kétségek” követik, melynek során megjelennek a nem tudatosan kialakított viszony szűkre szabott jövőbeli kereteinek első jelei. A rutinizálódás korszakában áll össze az együtt élők „hivatalos” szerepe – mintegy titokban, tudattalanul –, mikrodöntésről mikrodöntésre a mindennapok kontextusában. A rutinizálódás korszakát nagyon ambivalens módon látatja, mivel egyfelől ez teremti meg a „komfortérzetet” a kapcsolatban, s az ezáltal stabilizálódik. Ugyanakkor azok az interiorizált, ismétlődő, örökölt gyakorlatok, amelyek automatizmussá, inkorporált evidenciává, s ezáltal az identitás alapvető elemévé válnak, szigorúan strukturálják a szerepeket (és meghatározzák például a háztartási munkavégzés területeit).

megszervezése reaktíválja a családi múlt szokásait, mivel az anyagi környezet maga is különböző, nem tudatos szokásokat reaktívál. Ez a fajta rutinizálódás komfortot és biztos identitást garantálhat, ugyanakkor a feszültségek – és a kapcsolat – robbanását is. A beidegződött szokások hatása ugyanis sokféle lehet, a házastársi stabilizáció pedig normalizációs folyamat eredménye: mindenki fokozatosan engedi, hogy egy-egy szereppel azonosítsák, mert így bizonyos kiegyensúlyozottsághoz jut³³ Ugyanakkor ez a hozzáállás nem választás kérdése: beidegződések, a családi szocializáció kívánt vagy nem kívánt következményei, nem pedig valamelyik fél tudatos törekvése.

Látható, hogy Kaufmann a nem tudatos, többé-kevésbé automatikus reflexek előbbségét vallja, noha szerinte a szokások – habitudes, s nem a habitus – az invenció elemét is magukban hordozzák, mivel a késő modern társadalom ellentmondásos sémái, szerepei az egyént választásra, s ezáltal reflexivitásra kényszerítik. Ez egyfelől a szabadság érzését nyújtja az egyén számára, másfelől viszont az egyént folyamatos improvizációra, harmonizációs munkára kényszeríti, illetve olyan igazolási technikák kidolgozására, amelyek a szerep és az aktuális státusz között közvetítenek.³⁴ Azt lehet tehát mondani, hogy a fenti gondolatmenetben a modernizáció jelenkori lényegét az inkorporált sémák közötti konfliktusok, az ezekre reakcióként – kényszerűen – megjelenő reflexivitás, s az ebből származó szabadság érzete jelenti. A késő modernitás sajátosságát Kaufmann is a személyes autonómia megteremtésének egyre nagyobb erőfeszítésében látja: az egyén – a szokások kényszerítő erejével szembeszállva – identitást próbál felépíteni magának. Az ehhez szükséges koherenciát és folyamatosságot azonban – az uniformitásukat veszített szerepek híján – egyre nehezebb biztosítani. „Az egyén határait sem a (változó szekvenciájú) reflexivitás, sem a (sokfajta és heterogén) interiorizált séma, sem a (társadalmi) szerepek nem tudják megteremteni. Nem marad más számára, csak az absztrakt ében való hit, hogy megkíséreljen egy korlátozottabb és egységesebb holizmust megalapozni” (Kaufmann 2001: 256). Az egységes identitás „illúziója” nélkül lehetetlenség ellenállni az inkorporált és objektivált determinizmusoknak, elvégezni az önmagunk – folyamatos – felépítéséhez szükséges munkát, és megteremteni valamiféle (mozgás)szabadságot. A késő modernitás patológiáit de Singly és Kaufmann is az identitás- és szerepzavarban látja. Kaufmann értelmezésében azonban ez diszpozíciók, sémák, normák inkább tudattalan, mint tudatos feszültségeinek lecsapódása, de Singlyében pedig a külső és belső elvárások, késztetések párkapcsolatokat, családi viszonyokat megzavaró, felrobbantó átalakulása.

Vincent de Gaulejac szintén az identitás felől közelítő modernitásértelmezése a pszichoanalízis és a szocioanalízis összekapcsolásával vizsgálja az Én, az Ideális én

33 Az nyilvánvaló, hogy a párkapcsolatok „ciklikus ereje” a nők számára teremt csapdahelyzetet: a kapcsolat nyugalmának és stabilitásának feltétele a családjának alárendelt, a háztartás terhét a vállán cipelő szerep elfogadása.

34 Kaufmann számos frappáns példának egyike a strandon monokiniben napozó nők látványa (Kaufmann 1995). Ebben az esetben, mivel a napozás társadalmi gyakorlatát már nem merev szerepelírások formálják, az egyéni szabadságnak ez a megnyilvánulása nem sérti a normális és nem normális közötti határvonalat. A cselekvőknek ezért maguknak kell megoldaniuk a zavaró helyzetet, s egyfajta kollektív koherenciát kialakítaniuk. A kezdetben zavaró meztelen női mellék látványa végül banális tapasztalattá válik.

és a Felettes én, illetve az örökölt, a szerzett és a remélni vágyott identitások közötti feszültségeket és ezek konfrontálódását (de Gaulejac 2005, 2009; de Gaulejac, Roche és Hanick 2007). Híressé vált „osztályneurózis”-konceptiója a neurózis olyan sajátos típusát írja le, amely az osztályhelyzetváltás, a deklasszálódás, a nagyfokú mobilitás esetében következik be lelki konfliktusokat okozva az egyénnek (de Gaulejac 1987). A szerző a felfelé mobil egyénekre összpontosít, ők ugyanis szüleik – és az általuk birtokolt habitus – elárulása miatt állandó büntudattal, lelki konfliktussal élnek. A koncepciót (és a hozzá kapcsolódó terápiás gyakorlatot) jelen keretek között nem ismertetjük, azonban a nagyfokú mobilitás pszichológiai következményeképpen előálló „dezidentifikáció” – a kötelékek kemény munka árán való elszakítása, a leválás –, illetve a társadalmi szinten megjelenő habitusok dezinkorporációja – az interiorizált modellek eliminálása, újak integrálása, s az ennek során megjelenő konfliktusok – a diszpozicionalista szociológiához hasonló gondolatmenetet követnek. De Gaulejac méltatói arra hívják fel a figyelmet, hogyan mutatja be a szerző a mindennapi (pszichiátriai) gyakorlat során azokat a mechanizmusokat, amelyek során az egyén a determinizmusok komplexitásából koherens egységet barkácsol a kényszerek újrainterpretálásával, esetenkénti bedolgozásával. A késő modernitás patológiája e szempontból az az osztályneurózis, amely elszenvedőiből olyan védekezési mechanizmusokat vált ki, mint a munkamánia, a tudathasadás, a személyiség megkettőződése. A szerző e patológia leküzdésére dolgozta ki a klinikai szociológiának nevezett terápiás eljárást, mely lényegében a családtörténet diszkurzív feldolgozása a pszicho- és a szocioanalízis módszerével.

Kísérlet a késő modernitás kordiagnózisainak szintézisére

A fentiekben a késő modernitás olyan leírásait vettük számba, melyek mind elméleti kiindulópontjaik, mind módszereik, mind pedig következtetéseik tekintetében sok szempontból eltérnek egymástól. Álláspontunk szerint a különbségek ellenére ugyanakkor e diagnózisokat szorosan egymáshoz kapcsolja egy a társadalmi integráció szerkezetváltozására vonatkozó – bizonyos esetekben explicitté tett, más esetekben hallgatólagosan meglévő – előfeltevés. A késő modernitás elméletei egyöntetűen abból indulnak ki, hogy a társadalmi integráció klasszikus modernitásbeli formái, melyek a társadalmi nagycsoportok (rend, osztály) közös valóságán vagy a funkcionális differenciálódás (alrendszerek, mezők) logikáján alapulnak, egyre inkább háttérbe szorulnak, új formáknak adva át helyüket.³⁵ Ezekben mindenekelőtt az a közös, hogy az átfogó kényszerstruktúrák lebomlása következtében a korábbinál sokkal nagyobb teret nyitnak az individuális cselekvők előtt, ami egyszerre vezet emancipatorikus lehetőségek és újszerű kihívások megjelenéséhez. A cselekvők szintjén lezajló változásoktól ugyanakkor nem választható el az intézményi szint átalakulása sem. A nagycsoportok

35 Ebben az értelemben az individualizáció – a kortárs szociológiában Beck által meghonosított (Beck 1986) – tézisének következményeit bontják ki.

érdekküzdelmek és az instrumentális racionalitás funkcionális, szakértői logikája által meghatározott intézmények a késő modernitás individualizált élethelyzeteihez túlságosan rugalmatlannak bizonyulnak. Ebből fakadóan a cselekvőkhöz hasonlóan az intézmények szintjén is új lehetőségek és kihívások jelennek meg.

A késő modernitás elméletei között ilyenformán közös platformot teremt az a szemléletbeli sajátosság, hogy mindannyian az individualizálódott cselekvők, az átalakuló intézmények, valamint kettejük kölcsönhatásának szintjén dolgozzák ki kordiagnózaikat. Ez az alapvető szemléletbeli párhuzam teremt lehetőséget arra, hogy az eltérő leírásokat közös értelmezési keretben helyezzük el. A fentiekben tárgyalt angol és francia elméletekre úgy tekintünk, mint elméleti és módszertani kiindulópontjaikban eltérő, de egyaránt a késő modernitás társadalmi viszonyaira vonatkozó elemzésekre. Ebben az értelemben e leírások egymás komplementereinek, a „késő modern állapot” bemutatására tett különböző kísérleteknek tekinthetők. Egymás mellé állítva őket a cselekvők és az intézmények trendjeinek olyan összetett lehetőségterét rajzolják meg, amely magába foglalja a késő modernitás újszerű kihívásainak és potenciáljainak különböző perspektívából feltáruló, széles tárházát. A bemutatott megközelítések együttesen lefedik a késő modernitás következményeinek a reflexivitás, az identitáskonstrukció, a kapitalizmus, a habitus, a test és az autonómia szempontjából történő végiggondolását. E komplex lehetőségter legfontosabb előnye, hogy konceptuális keretként szolgálhat a késő modernitás jelenségeinek átfogó értelmezéséhez. Az a kérdés, hogy a lehetséges emancipatorikus és patológikus tendenciák közül melyek válnak meghatározóvá egy adott társadalmi konstellációban, az empirikus elemzések alapján válaszolható meg. Az alábbiakban egy ilyen konceptuális keret bemutatására teszünk kísérletet, elsőként a késő modern cselekvő, majd a késő modern intézmények jellemzésével.

A késő modern cselekvő

A késő modernitásban a cselekvőnek kihívások sokaságával kell szembenéznie, melyek némelyike tudatos választási kényszerek formáját ölti, más részük pedig nem tudatosuló, pszichológiai tehertételként jelentkezik. Ez utóbbiak közé tartozik az, amit Giddens az ontológiai biztonság kérdéssé válásaként, vagyis a világban való otthonosság kontingenssé válásaként ír le. Ezzel nem egyszerűen arra a klasszikus modernitásban is megfigyelhető tendenciára utal, miszerint a tradíciók elvesztik egyértelműségüket, és ezáltal a normák, az identitás és az értelem kontingenssé válik. Hanem arra is, hogy a klasszikus modernitás tradíciójává váló szakértői tudás megkérdőjelezetlen státuszának felbomlása következtében megszűnik az utolsó olyan alap, amire a cselekvő rábízhatná magát. A magától értetődőség és a természetesség átadja helyét a kockázatoknak és bizonytalanságoknak, elemi szinten lehetetlenítve el a világban való otthonosságot. Giddens álláspontja szerint a kockázatok és bizonytalanságok térnyerése komoly pszichológiai terhelést is jelenthet, amennyiben általános érzületté teszi a szorongást.

Ehrenberg elemzései ezen a ponton tovább árnyalják a késő modern cselekvőre vonatkozó képet: a szorongás általános terminusa helyett részletekbe menően feltárja, hogy milyen különböző pszichopatológiák erősödnek fel, és miként válik a pszichológiai nyelv dominánssá a problémák reprezentációjakor. Álláspontja szerint nem csupán arról van szó, hogy a késő modernitásban új pszichikai kihívások jelentek meg, hanem arról is, hogy ezek a szenvedésről való beszéd új kereteit jelölik ki. A pszichopatológiák és a rájuk adott, terápiák formáját öltő válaszok a problémák általános metaforájává váltak, és egyúttal az egyéni és kollektív önértelmezés alapjává is. A pszichológiai szenvedés ilyenformán nem csupán létjogosultságot nyert a nyilvánosságban, de egyúttal a normalitás új kereteit is kijelöli. A késő modern cselekvő alapértelmezésben pszichikai problémákkal küzd, és e küzdelem során saját szenvedéséhez instrumentálisan viszonyul: önmagára nem mint betegre vagy abnormálisra tekint, hanem mint fejlesztésre vagy terápiás segítségre szoruló személyre. Giddens életpolitikára vonatkozó gondolatai felől mindez kiegészíthető azzal, hogy az ontológiai biztonság meggyengüléséhez és a pszichopatológiák megjelenéséhez köthető szenvedések nem csupán az egyéni, de egyúttal a kollektív cselekvés alapjává is válnak. Ahogy a stabil identitás megszűnik magától értetődő adottság lenni, és megteremtése külön feladattá válik, úgy lesz egyúttal a politikai cselekvés tárgya és motivációs bázisa is.

A fenti kihívásokkal szorosan összefügg a habitusok lehetőségterének – a társadalmi struktúra átalakulásához kapcsolódó – megváltozása. Az individuumszociológiák közös kiindulópontja, hogy a mezők fragmentálódása következtében nincs lehetőség begyakorolni univerzálisan alkalmazható cselekvési praxisokat, ami elmentmondásos következményekhez vezet. Egyrészt kiszámítható és stabil játékterek híján nincs lehetőség azoknak a személyes rutinoknak a begyakorlására, melyek egyfajta privát rítusként, saját ismétlődő rendjükkel szavatolhatnak az ontológiai biztonságot. Ebben az értelemben a mezők fragmentálódása, a szakértői tudás tekintélyének eróziójához hasonlóan, növeli a pszichopatológiák kialakulásának valószínűségét. Másrészt a mezők diverzifikálódása egyúttal új lehetőségeket is teremt: a cselekvéshelyzetektől függetlenül érvényesülő habitus helyén lehetőség nyílik a cselekvéshelyzetekhez igazodó reflexivitás kialakulására.

Az értelemképződés – a stabil cselekvési terek feloldódásából fakadó – szabadságfokának megnövekedését különböző szerzők eltérő formában ragadták meg. Giddens egy a szakértői tudásokhoz kritikailag viszonyuló, ugyanakkor azokra építő, magára a cselekvőre és környezetére irányuló kognitív reflexivitásról beszél. Lash egy a – kategorizáló, és ezáltal eldologiasító – instrumentális racionalitással szemben, a dolgokhoz egyediségükben viszonyuló, és ezáltal az autonómia lehetőségét is magában hordozó esztétikai reflexivitásra utal. Boltanski és Thévenot igazoláselmélete a cselekvők kritikai kompetenciáit hangsúlyozza, ami nem más, mint a kollektíve kidolgozott, véges számú politikai grammatikák közötti választás. E megközelítések hangsúlybeli különbségeik ellenére abban az értelemben egy irányba mutatnak, hogy a cselekvő autonómiájának és az identitás kibontásának

különböző, komplementer dimenzióit tárják fel. Lash a reflexivitást a társadalmi kategóriáktól való teljes függetlenedés lehetősége felől, Giddens a szakértői tudás, Boltanski és Thévenot pedig a morál és a politikum relációjában írják le. A reflexivitás e különböző dimenzióinak párhuzamba állítása lehetőséget kínál olyan kérdések megfogalmazására, melyek az egyes elméletek szempontjából rejtve maradnak.³⁶ A különböző dimenziók ugyanis amellet, hogy magukban rejtik a lehetőségét egymás erősítésének, egyúttal növelik a cselekvéshelyzetek kontingenciáját is. Tekintve, hogy különböző cselekvés-összefüggésekbe ágyazódnak, belátható, hogy eltérő helyzetekben válnak relevánssá: az esztétikai reflexivitás azokban a helyzetekben, amikor a társadalmi keretek maguk válnak patológiakussá; a kognitív reflexivitás akkor, amikor a szakértői tudások között kell választani; a morális kritika pedig akkor, amikor a politikai-hatalmi tétek válnak kérdésessé. Ebből a perspektívából tárul fel annak a lehetősége, hogy a reflexivitás egyik vagy másik dimenziójára redukálódik. Amennyiben kizárólag totális, szakértői vagy morális-politikai lesz, úgy óhatatlanul inadekváttá válik számos helyzetben, veszélyeztetve a társadalmi integrációt.

A reflexivitás különböző dimenzióinak egymáshoz való viszonya mellett mind-egyik esetben felmerül az egyenlőtlenség kérdése. E tekintetben a késő modernitás szerzői elsősorban a klasszikus modernitás szerzőinek megállapításaira hagyatkoznak – már amennyiben a reflexivitás és a társadalmi helyzet közötti összefüggésre kérdeznak rá. Ebben az értelemben felmerül a reflexivitás különböző dimenzióihoz szükséges kompetenciák társadalmi eloszlásának, illetve potenciális felhalmozásának különbségeire vonatkozó kérdés. Tekintve, hogy a reflexivitás a késő modernitásban kulcskompetenciává vált, így az egyenlőtlenségek újratermelésének kiemelt terepeként tekinthetünk rá. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a reflexivitás különböző formái maguk is tőkévé válnak, másfelől azt, hogy lehetőséget kínálnak a hatalmi különbségek naturalizálására és elleplezésére, miközben a reflexió jellege, minősége, plauzibilitása a birtokolt vagy nem birtokolt gazdasági, társadalmi, kulturális tőkéktől is függ.

További kérdés, hogy a növekvő autonómia, a kötelesség morálját felváltó önmegvalósítás imperatívusza hogyan hat az interperszonális kapcsolatokra és a társadalom normatív integrációjára. Boltanski megközelítésében az autonómia normáját a kapitalizmus sikeresen építette be működésébe és legitimizációjába, de a projektszemlélet – a megfelelő normatív szabályozás és ellenőrzés híján – a személyközi viszonyok torzulásához, dezintegrációjához vezetett. Lahire álláspontja szerint az individualizálódás következményeként, a közös alapok eltűnéséből fakadóan, a barátokhoz, társakhoz való kapcsolódás nehezebbé vált. Tekintve, hogy ezek a kapcsolatok kiemelt jelentőségűek az identitás megalapozásakor, így nem meglepő, hogy kontingenciájuk tovább növeli a frusztráció és szorongás egyébként is jelentős él-

³⁶ E keretek között csak utalni tudunk az angolszász és a francia megközelítés eltérő sajátosságaira. Míg Giddens és Lash reflexióra vonatkozó meglátásai az egyéni cselekvőből kiindulva monologikusak, a francia szociológusok interperszonális viszonyokra alkalmazott – s csak nagyon ritkán explicit reflexivitásként megfogalmazott – egyéni választásai, döntései inkább kényszerű, és talán nem is kifejezetten tudatos reagálások a környezet, a mások vonatkozásában. Az eltérő szociológiai, filozófiai hagyományok és megközelítések ellenére a késő modernitást elemző koncepciókban – legyen az iniciatív vagy reaktív, tudatos vagy ösztönyszerű – egyaránt megjelenik a kísérletezés, a szabad vagy kényszerű próbálkozás, a folyamatos építkezés mintája.

ményeit. Ezen álláspontok ellenpontjaként Giddens az intimitás új lehetőségterére utal, a tradíciók által nem kötött, pusztán a felek által szabadon definiált tiszta kapcsolatokra. Álláspontja szerint ezek nem csupán az identitás konstrukciójának és az ontológiai biztonság megteremtésének kiemelt helyszínei, de egyúttal a demokratikus viszonyok kísérleti laboratóriumai is.

Martuccelli a személyközi viszonyok kereteinek lebomlása mellett a normatív rend általános felbomlásáról beszél, amennyiben a cselekvők szingularitásának megteremtése az adott – bármilyen – szituációhoz való legteljesebb alkalmazkodást (is) jelenti. A normatív keretek (és támaszok) eltűnése ugyanakkor a cselekvés következményeinek felelősségét kizárólagosan ezek előidézőjére, az egyénre hárítja, mely szisztematikus felelősségáthárítást Martuccelli új uralmi formaként azonosítja. A biopolitikai megközelítések egyik fő csapásvonala szintén az autonómia köpenye alatt megbúvó új döntési és alávetettségi kényszerek tárgyalása. Az autonómia kényszerének azonban nemcsak a felelősségtől szorongó vagy annak súlya alatt összeomló egyén a negatív következménye, hanem az erkölcs átalakulása is. A szingularitás, az egyedivé válás normája a „közös-ség”, a szolidaritás érzését lehetetleníti el. Fassin ellenben a moralitás másfajta átalakulásáról ír. Ő – Ehrenberghez hasonlóan – a szenvedés társadalmi státuszának megváltozására helyezi a hangsúlyt. Ennek meghatározó eleme a szenvedővel való együttérzés, mely egyfelől az igazságosságon alapuló moráltól elfordulva valamiféle visszatérést jelent a gondoskodáson alapuló morálhoz, másfelől azonban elválaszthatatlan az együttérzést és a szánalmat előidéző manipulációktól, és az ezzel szemben születő – a szenvedést banalizáló – gyanakvástól.

A keretek és kényszerek cseppfolyóssá válása, valamint az egyén növekvő mértékű függetlensége és szabadsága következtében az identitás felépítése egyéni projektte válik. Ebben a szerzők mind kevésbé a kényszerű, s mind inkább a választott környezet meghatározó hatását hangsúlyozzák. Legnagyobb jelentőséget a párkapcsolatoknak, a baráti (és/vagy kortárs) csoportoknak tulajdonítanak, hiszen az identitás egyre kevésbé, vagy csak ambivalensen támaszkodhat a korábban általános szerepekre, az intim kapcsolatok ellenben megerősítést, biztonságot nyújtanak. Ahogy a párkapcsolatok, úgy a szocializáció funkciója is átalakul: szerepe egyre nagyobb mértékben az egyén identitásának folyamatos stabilizálása. Ez azonban távolról sem konfliktusmentes folyamat, hiszen – ahogyan erre az empirikus családszociológiai kutatások rámutatnak – a résztvevők autonómiája és a hosszú távú szerepelvárások és szerepkényszerek összeegyeztetése sokszor csak az ideológiák és nem a mindennapok szintjén megoldott.

Összességében az egyéni cselekvők szintjén két ideáltípusos kifutása írható le a késő modernitás kihívásaihoz való alkalmazkodásnak. A késő modernitás fentiekben tárgyalt elméletei arra tett különböző kísérleteknek tekinthetők, hogy egy nem csupán az új kihívásokhoz alkalmazkodó, de egyúttal az újonnan nyíló lehetőségekkel is élni képes emancipatorikus potenciál és az új típusú patológiák közti feszültségteret felvázolják. A fentiekben ezeket a különböző dimenziókat mint fő vonatkoztatási pontokat igyekeztünk azonosítani és egységes modellé formálni. En-

nek megfelelően egyrészt beszélhetünk az emancipált cselekvő ideáltípusáról, akit egyszerre jellemez a stabil, szabadon formált identitás, a szerepektől való megszabadulás, a pszichikai buktatókkal való sikeres megküzdés, a reflexivitás különböző dimenzióinak kiegyensúlyozott konfigurációja, az ontológiai biztonság, a személyközi viszonyok új, szabad formáinak belakása, továbbá az egyéni és a politikai aktivitás. Másrészt, ennek ellenpontjaként beszélhetünk a késő modernitás patológiáit kihordó cselekvőről, akit egyszerre jellemeznek az ontológiai bizonytalanságból fakadó pszichológiai problémák, a reflexivitás részleges vagy teljes hiánya, a másokhoz való kapcsolódásra való képtelenség, a fundamentalizmusokba esés regressziója, az identitászavarok, a kiilleszkedés, a marginalizáció, a devianciák, valamint a tanult tehetetlenségből fakadó passzivizálódás. Az empirikus cselekvők e két végpont között feszülő skálán foglalnak helyet attól függően, hogy az emancipatorikus vagy a patológikus elemek határozzák meg cselekvési területet. Törekvéseik és cselekvésük dinamikája ebből a feszültségtérből érthető meg, amennyiben a patológiák elhárítása és az emancipatorikus potenciálok realizálása motiválja azokat.

A késő modern intézmény

A késő modernitás a cselekvők mellett az intézmények számára is új működési feltételeket teremt, melyekhez azok különbözőképp alkalmazkodnak. Az angol és francia szerzők csaknem kivétel nélkül konstatálják a klasszikus modernitás makrostruktúráinak (társadalmi hierarchiák, érték- és normarendszerek, mezők, homogén szocializációs terek stb.) felbomlását, alakvesztését, a társadalom fragmentálódását – e folyamatok minden pozitív és negatív következményével. A modernitás bomlási folyamatainak, valamint a késő modernitás kialakuló struktúráinak megragadásában, illetve az emancipatorikus és patológiás tendenciák értelmezésében persze sok az eltérés: máshova kerülnek a hangsúlyok, más az ábrázolás módja és empirikus vonatkozásai. Továbbá alapvető jelentősége van annak a – klasszikus és a késő modernitás társadalomelméleti elhatárolása szempontjából döntő – kérdésnek is, hogy miként értelmezik az instrumentális racionalitás modern kori formáit sújtó válságot.

Giddens a megváltozott működési feltételeket a klasszikus modernitásbeli intézmények alapjául szolgáló szakértői tudás tekintélyének megroppanására és az ebből fakadó intézményekkel szembeni bizalmi válságra vezeti vissza. A szakértelembe vetett bizalmat csak az egyénnel folyamatos interakciót folytató, igényeikre rugalmasan reflektáló intézmények képesek helyreállítani. Az ilyen értelemben vett reflexív intézmények sajátos emancipatorikus potenciált, az életpolitika lehetőségét rejtik magukban: a kérdésessé vált identitás szempontjainak az érvényesítését olyan, korábban épp rendszerszerűségük miatt ettől elzárt terepeken, mint a munka vagy a jog világa. Ennek társadalompolitikai következménye a – cselekvők reflexivitásához igazodó – generatív politika megjelenése, ami a késő modern ágens reflexív kompetenciájával számolva hozza társadalmi döntéseit. Hasonló megfigyeléseket

tesz Martuccelli is, aki szerint a késő modern társadalom intézményi átalakulását a szingularizáció, az egyéni igényekhez és élethelyzetek való alkalmazkodás jellemzi. Ugyanakkor Giddenszel szemben Martuccelli az individualitás pirruszi győzelméről számol be, felmutatva a folyamat olyan társadalmi veszélyeit, mint a nárcizmus, növekvő társadalmi érzéketlenség és az egyén felelőssé tétele. Ennyiben Martuccelli a szingularizáció patológiás következményeinek ábrázolásával a giddensi reflexív intézmények negatív képére, fonákjára is rámutat.

Miközben Giddens elsősorban az emancipatorikus lehetőségekre fókuszál, Martuccelli pedig vegyes képet vázol fel, a többiek elsősorban az intézményi átalakulások csapdait hangsúlyozzák. Dubet tapasztalatszociológiai megközelítése szerint a stabil normák, értékek és szerepek felbomlása együtt jár a társadalom klasszikus reprezentációjának felbomlásával és a szocializációért felelős intézmények hanyatlásával is. A mozaikszerűen töredezett, kusza társadalmi világban Dubet szerint csak a különböző cselekvési logikákat kombináló egyének tudják felépíteni, kikísérletezni saját autonóm világukat, s eredményesen alkalmazkodni a kihívásokhoz, így az intézmények – kevésbé a szakértői tudás státuszvesztése, mint inkább a tudás átadásáért felelős, az intézményeket működtető szakértők elbizonytalanodása miatt – több szinten is válságba kerülnek. Miközben a különböző intézmények között a reflexivitás tekintetében fontos különbségek vannak – az egészségügy bizonyos területei például egész jól reagálnak, a (társadalmi) patológiáknak pedig leginkább kitett szociális munka területe nagymértékben elbizonytalanodott –, Dubet nem gondolja, hogy a változások következtében felszámolódnának az intézmények működési feltételei. A hanyatlás ugyanis jó ideje zajló folyamat, melynek kezelésére történnek kísérletek. Azaz nem felszámolódásról, hanem olyan átalakulásról van szó, mely akár új ígéreteket is hordozhat magában.

A fenti elemzések közös vakfoltjára mutat rá Lash a társadalmi integrációban egyre nagyobb súlyt nyerő technikai és információs hálózatokra fókuszálva. Ebből a szempontból egyaránt felvethető, hogy az olyan emancipatorikus trendek, mint az intézményi reflexivitás vagy a társadalmi próbák, valamint az olyan veszélyek, mint a bizonytalanuló szakértői tudás és normák egyaránt szorosan összefüggnek az új integrációs médium megjelenésével. A technikai és információs hálózatok ugyanis erőforrásként hasznosíthatók a reflexív cselekvők alulról történő önmegszerveződéséhez, és ezáltal lehetőséget kínálnak az intézményi válság kezelésére. A technikai-információs hálózatokra támaszkodásnak azonban, ahogy arra Lash rámutat, komoly ára van: a technikai és infokommunikációs hálózatok ugyanis megsokszorozzák az instrumentális racionalizáció eldologiasító hatását. A késő modern médiahálózatokban az információfogyasztás logikája akadályozza a közös valóság narratív felépítését, összefüggéseiből kiragadott hírfoszlányok keringenek egyediségükben jelentésteli történetek helyett. Ezáltal pedig magának a reflexiónak a tere szűkül be. Jobb híján a társadalmitól mint olyantól való függetlenségre törekvő vagy a késő modernitás eldologiasító tendenciáit ironikusan megkérdőjelező esztétikai reflexivitásra korlátozódik.

Az esztétikai racionalitás koncepciója rokon vonásokat mutat Boltanski és Chiapello művészi kritikájával, akik Lashhez hasonlóan a késő modernitás belső ellentmondásaira mutatnak rá. Igaz, náluk kevésbé kerültek kibontásra a specifikusan esztétikai mozzanatok. A műalkotás egyediségével összekapcsolódó autenticitásigény és a művészi tevékenység autonómiája, valamint a művészi (bohém) életforma kötetlensége jelenti Boltanski és Chiapello szerint a kapitalizmus művészi kritikájának értékbázisát. Abból fakadóan, hogy a kapitalizmus a(z) – autonómia, a kreativitás, az autenticitás és a szabadság értékeit képviselő – művészi kritikát sikeresen magába integrálta, Boltanskiék – bár lehetségesnek tartják megújítását – nem látják jelentős emancipációs potenciált benne. A kibontakozást ehelyett ők a hálózati világ és a társadalmi újraelosztás egészének igazságossági kritériumok (társadalmi kritika) alapján megvalósuló intézményes szabályozásában látják. Még akkor is, ha ennek lehetősége jelentősen lecsökkent a társadalmi látásviszonyok leromlásával.

A késő modern struktúrák szerkezetileg ugyanis annyiban eltérnek a korábbiaktól, hogy a korábbi hierarchikus szerveződések helyét hálózati kapcsolatrendszerek vették át. Akárcsak Lash és Urry, akik a klasszikus és a késő modernitás különbségét a szervezett és a szervezetlenített kapitalizmus eltéréseként értelmezik (Lash és Urry 1987), Boltanskiék is olyan eróziós folyamatokra utalnak, melyek eredményeként a területi alapon szerveződött ipari osztálytársadalmak intézményei (beleértve a jóléti államot, a szakszervezeteket stb.) átadják helyüket a globális hálózatokba szerveződő új gazdasági képződményeknek. A kisebb egységekbe kiszervezett nagyvállalatok formátlan, átláthatatlan és ellenőrizhetetlen hálózatokká alakulnak át, amelyekben rendkívül nehéz nyomon követni a profit útját. A hierarchikus szervezettséget horizontális projektek hálózata váltja fel, amelyekben a munkavállalók ellenőrzésének és motiválásának új formái jönnek létre. A hierarchikus szervezettség feladása Boltanskiék szerint az individuális autonómia értékének (művészi kritika) társadalmi térnyerésével, illetve a menedzserideológiában megvalósult instrumentalizálásával függ össze. Így ábrázolásukban a klasszikus modernitás biztonságos, rendezett, bár erősen hierarchizált világához képest a késő modernitás patológiusabbnak, elidegenettebbnek tűnik.

Összességében az intézmények szintjén is két ideáltipikus kifutása írható le a késő modernitás kihívásaihoz való alkalmazkodásnak. Egyrészt beszélhetünk arról a lehetőségről, hogy az intézmények a megváltozott működési feltételekhez oly módon alkalmazkodnak, hogy maguk is reflektívvá válva, figyelembe veszik a cselekvők új igényeit, és keretet kínálnak mind az ontológiai biztonság, mind a bizonytalanná váló normák és szakértői tudások, mind pedig az identitáskonstrukció nehézségeinek interaktív kezelésére. Az ilyen értelemben vett adaptív intézményt egyszerre jellemzi a generatív politika, az esztétikai és morális kritika feltételeinek biztosítása és a technikai-információs hálózatok korlátozása. Más-

részt beszélhetünk arról a lehetőségről, hogy az intézmények a működési feltételek megváltozására a felügyelet és a kontroll új, a korábbiaknál totálisabb formáinak kikísérletezésével reagálnak. Az ilyen értelemben az eldologiasítás új formáit létrehozó intézményeket a biohatalom, a szakértői pozíció hatalmi megerősítése, a felelősség cselekvőkre való áthárítása, a működés átláthatatlanságának fenntartása és levizsgáztathatatlansága, valamint a kontroll technikai és információs hálózatokba való elrejtése jellemzi. Az empirikus intézmények – a cselekvőkhöz hasonlóan – az e két ideáltipikus végpont között feszülő skálán foglalnak helyet attól függően, hogy az emancipatorikus vagy a patológikus elemek határozzák meg cselekvési területet. Működési logikájuk, szervezeti és adaptív sajátosságaik ebből a feszültségtérből érthetők meg, amennyiben a patológiák elhárítása és az emancipatorikus potenciálok realizálása motiválja azokat.

A késő modern cselekvők és az intézményi, strukturális sajátosságok ideáltípusainak felvázolásával célunk egy olyan praktikus elméleti eszköz megalkotása volt, ami a legkülönbözőbb empirikus kutatások során kérdések megfogalmazására és vizsgálati szempontok meghatározására egyaránt felhasználható (2. táblázat).

2. táblázat: A késő modern cselekvő és intézmény ideáltípusai

Emancipált cselekvő	kevert típusok	Patológiákkal terhelt cselekvő
<ul style="list-style-type: none"> • stabil, szabadon formált identitás • pszichés akadályokkal való sikeres megküzdés • kiegyensúlyozott reflexivitás • ontológiai biztonságérzet • jó kapcsolatteremtési képesség • a személyközi viszonyok új, szabad formáinak belakása • szerepek szabad formálása • egyéni és politikai aktivitás 		<ul style="list-style-type: none"> • hálózatokból való kirekesztettség, magány, marginalizáció • identitászavarok • megoldatlan pszichés problémák • a reflexivitás részleges vagy teljes hiánya • kapcsolatteremtésre való képtelenség • regresszió valamely fundamentalizmusba • szorongás, függőségek, devianciák • tanult tehetetlenség, passzivitás • önzés, mások sorsával szemben érzett közömbösség
Reflexív intézmény	kevert típusok	Eldologiasító intézmény
<ul style="list-style-type: none"> • generatív politika • esztétikai, társadalmi és morális kritika feltételeinek biztosítása • technikai-információs hálózatok korlátozása • átláthatóság, demokratikus kontroll • működések jogi szabályozása • normatív intézményes próbák 		<ul style="list-style-type: none"> • biohatalom • a szakértői pozíció hatalmi megerősítése • a felelősség áthárítása az egyénekre • hálózati kizsákmányolás, munkavállalói flexibilitás kikényszerítése • behatolás a magánéletbe (magánélet és munka határának elmosódása térben és időben) • átláthatatlan, ellenőrizhetetlen működés (a kontroll elrejtése technikai és információs hálózatokba) • dereguláció • intézményes próbák dezorganizációja, önkényessé válása

A modernitáselméletek a társadalomtudományok legtágabb elméleti horizontját jelölik ki, hozzákapcsolva az empirikus kérdéseket a kollektív identitás konstrukciója szempontjából központi jelentőségű társadalom- és történelemfilozófiai problémákhoz. Ebben az értelemben a modernitáselméletek arra hivatottak, hogy általános téteket jelöljenek ki az empirikus elemzések számára és átfogó értelmezéseket hozzanak létre a társadalomfejlődés lehetőségeire vonatkozóan. Jelen vizsgálódásaink folytatásának irányát ezek a szempontok határozzák meg. Tanulmányunk folytatásában arra teszünk majd kísérletet, hogy a rendszerváltás óta készült szakszociológiai kutatások eredményeit újraértelmezzük a késő modern cselekvő és az intézményi struktúrák ideáltípusai segítségével. Egy ilyen értelemben vett metaelemzés során lehetőség nyílna a posztoszocialista időszak kordiagnózisának felvázolására.

Abstract: This paper is an attempt to present and to synthesize certain theories of late modernity in order to elaborate a heuristic conceptual tool able to orient Hungarian research practice, define analytical aspects and relevant questions and even help outline a diagnosis of the period after the regime change. First, we will give an overview of the theories of Giddens, Lash, Boltanski, Lahire, Dubet, Kaufmann, de Singly, Martuccelli, Ehrenberg, Memmi, Fassin and de Gaulejac. Then, we will place these theories in a common framework capable of grasping the emancipatory and pathological potentials of late modernity both on the level of the actors and of the institutions.

Irodalomjegyzék

- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Boltanski, L. – Thévenot, L. (1991): *De la justification: les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard.
- Boltanski, L. – Thévenot, L. (2008): A kritikai képesség szociológiája. *Replika*, 62: 39–55.
- Boltanski, L. (2008): *Rendre la réalité inacceptable*. Paris: Demopolis.
- Boltanski, L. (2008a): Mi az, ami van? A gyakorlat, a megerősítés és a kritika mint a bizonytalanság társadalmi kezelésének modalitásai. *Replika*, 62: 57–85.
- Boltanski, L. (2009): *De la critique. Précis de sociologie de l’émancipation*. Paris: Gallimard.
- Boltanski, L. – Chiapello, E. (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Douglas, M. (1986): *How Institutions Think*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Dubet, F. (1994): *Sociologie de l’expérience*. Paris: Seuil.
- Dubet, F. (2002): *Le Déclin de l’institution*. Paris: Seuil.
- Dubet, F. (2012): Az egyén dialogikus felfogása felé: Az egyén mint szociológiai problémákat felvető és megoldó gépezet. *Replika*, 79: 67–76.

- Dubet, F. – Martuccelli, D. (1996): *À l'école. Sociologie de l'expérience scolaire*. Paris: Seuil.
- Ehrenberg, A. (1991): *Le Culte de la performance*. Paris: Calmann-Lévy.
- Ehrenberg, A. (1995): *L'Individu incertain*. Paris: Calmann-Lévy.
- Ehrenberg, A. (1998): *La Fatigue d'être soi – dépression et société*. Paris: Odile Jacob.
- Ehrenberg, A. (2010): *La Société du malaise*. Paris: Odile Jacob.
- Fassin, D. (2001a): La supplique. Stratégies rhétoriques et constructions identitaires dans les demandes d'aide d'urgence, *Annales Histoire, Sciences sociales*, 55(5): 955–981.
- Fassin, D. (2001b): Une double peine. La condition sociale des immigrés malades du sida. *L'Homme. Revue française d'anthropologie*, 41(160): 137-162.
- Fassin, D. (2001c): Charité bien ordonnée. Principes de justice et pratiques de jugement dans les aides d'urgence. *Revue française de sociologie*, 42(3): 437–475.
- Fassin, D. (2004): *Le gouvernement des corps*. Dominique Memmivel, Luc Berlivet-vel, Alain Giamival, Mertine Bungenerrel, Lilian Mathieu-vel, Daniel Borrilloval, Marc Bessinnel, Marie-Hélène Lechiennel közösen. Paris: EHESS.
- Fassin, D. (2005a): *Les constructions de l'intolérable: Études d'anthropologie et d'histoire sur les frontières de l'espace moral*. avec Patrice Bourdelais. Paris: La Découverte.
- Fassin, D. (2005b): Compassion and repression. The moral economy of immigration policies in France. *Cultural Anthropology*, 20(3): 362–387.
- Fassin, D. (2007): *L'Empire du traumatisme: enquête sur la condition de victime*, Richard Reichtmannal közösen. Paris: Flammarion.
- Fassin, D. (2009): Les économies morales revisitées. Etude critique suivie de quelques propositions. *Annales. Histoire, Sciences sociales*, 64(6): 1237-1266.
- Fassin, D. (2010): *La raison humanitaire. Une histoire morale du temps présent*. Paris: Gallimard/Seuil.
- Gaulejac, V. de (2005): *La société malade de la gestion*. Paris: Seuil.
- Gaulejac, V. de (2009): *Qui est „je”?* Paris: Seuil.
- Gaulejac, V. de – Roche, P. – Hanique, F. (2007): *Sociologie clinique, enjeux théoriques et méthodologiques*. Toulouse: Érès.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1992): *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity.
- Hirschman, A. O. (1998): *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. Budapest: Józsvöveg.
- Kaufmann, J.-C. (1992): *La trame conjugale*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. (1995): *Corps des femmes, regards d'homme*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. (1996): *L'entretien compréhensif*. Paris: Nathan.

- Kaufmann, J.-C. (2001): *Ego. Pour une sociologie de l'individu. Une autre vision de l'homme et de la construction du sujet*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. (2002): *Premier matin*. Paris: Armand Colin.
- Kaufmann, J.-C. (2004): *L'invention de soi. Une théorie de l'identité*. Paris: Armand Colin.
- Kaufmann, J.-C. (2005): *Casseroles, amours et crises*. Paris: Armand Colin.
- Lahire, B. (1993): *Culture écrite et inégalités scolaires. Sociologie de l'„échec scolaire” à l'école primaire*. Lyon: Presses Universitaires de Lyon.
- Lahire, B. (1995): *Tableaux de familles. Heurs et malheurs scolaires en milieux populaires*. Paris: Gallimard/Seuil.
- Lahire, B. (1997): *Les Manières d'étudier*. Paris: La Documentation Française.
- Lahire, B. (1998): *L'Homme pluriel: les ressorts de l'action*. Paris: Nathan.
- Lahire, B. (1999): *Le travail sociologique de Pierre Bourdieu. Dettes et critiques*. Paris: La Découverte.
- Lahire, B. (2002): *Portraits sociologiques. Dispositions et variations individuelles*. Paris: Nathan.
- Lahire, B. (2004): *La Culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi*. Paris: La Découverte.
- Lahire, B. (2005): *L'Esprit sociologique*. Paris: La Découverte.
- Lahire, B. (2008): *La raison scolaire. École et pratiques d'écriture, entre savoir et pouvoir*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Lahire, B. (2012a): A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé. *Replika*, 79: 45–66.
- Lahire, B. (2012b): *Monde pluriel. Penser l'unité des sciences sociales*. Paris: Seuil.
- Lash, S. – Urry, J. (1987): *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity Books.
- Lash, S. – Urry, J. (1994): *Economies of Signs and Space*. London: TCS/Sage.
- Lash, S. (1999): *Another Modernity: A Different Rationality*. Oxford: Blackwell.
- Lash, S. (2002): *Critique of Information*. London: Sage.
- Martuccelli, D. – Dubet, F. (1996): *À l'école: sociologie de l'expérience scolaire*. Paris: Seuil.
- Martuccelli, D. (1999): *Sociologies de la modernité. L'itinéraire du XXe siècle*. Paris: Gallimard.
- Martuccelli, D. (2006): *Forgé par l'épreuve. L'individu dans la France contemporaine*. Paris: Armand Colin.
- Martuccelli, D. (2010): *La société singulariste*. Paris: Armand Colin.
- Martuccelli, D. (2011): *A szingularista társadalom*. (ELTE TáTK, egyetemi e-jegyzet. Fordította: Takács Erzsébet.)
- Martuccelli, D. (2012): Elemzések és gondolatok az individuumszociológiáról: Interjú Danilo Martuccellivel. Készítette, Szépe András. *Replika*, 79: 23–44.
- Martuccelli, D. – Singly, F. de (2009): *Les sociologies de l'individu*. Paris: Armand Colin.

- Memmi, D. (1998): *Les gardiens du corps. Dix ans de magistère bioéthique*. Paris, EHESS.
- Memmi, D. (2003): *Faire vivre et laisser mourir. Le gouvernement contemporaine de la naissance et de la mort*. Paris: La Découverte.
- Memmi, D. (2009): *La tentation du corps. Corporéité et sciences sociales*. Dominique Guilloval és Olivier Martinnal közösen. Paris: EHESS.
- Memmi, D. (2010): L'autoévaluation, une parenthèse? Les hésitations de la biopolitique. *Cahiers internationaux de sociologie*, 128-129(1-2): 299-314.
- Memmi, D. (2011): *La seconde vie des bébés morts*. Paris: EHESS.
- Memmi, D. (2012a): Egy érzékeny terület igazgatása. Ésszerű magatartás és test általi felügyelet a születés és halál kapcsán. *Replika*, 79: 77–90.
- Memmi, D. (2012a): Entretien avec Dominique Memmi à l'occasion de la parution de „*La seconde vie des bébés morts*”. Készítette Laura Chartain, <http://mastersociologie.hypotheses.org/2130>.
- Sik D. (2013a): Giddens társadalomelmélete. *Társadalomkutatás*, 31(1): 55-71.
- Sik D. (2013b): Giddens modernizációelmélete. Intézményi átalakulás és politikai praxis. *Replika*, 1: 97-113.
- Sik D. (2013c): Giddens modernitáselvétele: identitás és intimitás. *Replika*, 1, 131-147.
- Sik D. (2013d): Lash modernitáselmélete. *Jel-kép*, 32(3-4). http://communicatio.hu/jelkep/2013/3_4/sik_domonkos.htm
- Sik D. (2014): A modernitás rétegei (kézirat).
- Singly, F. de (1987): *Fortune et infortune de la femme mariée*. Paris: PUF.
- Singly, F. de (1996): *Le Soi, le couple et la famille*. Paris: Nathan.
- Singly, F. de (2010): *Sociologie de la famille contemporaine*. Paris: Armand Colin.
- Takács E. (2012a): From the One to the Many. From Pierre Bourdieu's habitus theory to the concept of Bernard Lahire's l'homme pluriel. *Acta Sociologica/Pécsi Szociológiai Szemle*, 5(5): 57-60.
- Takács, E. (2012b): „Individuumszociológiák”. Modernitásmegközelítések a francia szociológiában. *Replika*, 79: 7–22.
- Tisseron, S. (2001): *L'intimité surexposée*. Paris: Calmann Lévy/Ramsay.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Vallásszociológiai írások, Budapest: Gondolat.